

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԿԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak“

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՋՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Կ Ր Ք Ե Ր Ը Լ ՈՒ Ռ

Ապակենտրոնացման և ազգերի իրաւահաւասարութեան նշանաբաններով է, որ հանդէս եկաւ հակաթիթիհատեան դաշինքը: Գտնւեցան միամիտներ — նաեւ մեր ազգային շրջանակներում — որ հաւատացին և ուրախութեան ծափ զարկեցին Իթիթհատի տապալման առթիւ:

Եւ ահա քարձեալ հայկական արիւն... Ինչո՞ւ զարմանալ չենք տարուիք ի վեր հայ ժողովրդին շրջապատող բարբարոս խուժանները սպասել էին անհամբեր ու ատամները կրճտոցով, սպասել էին «բարեպատեհ» վայրկեանին, արեան նոր բաղնիքներ սարքելու, 1895-ի նախնիները կրկնելու համար: Եւ նրանց թուում է, թէ հասել է այդ վայրկեանը: Իթիթհատը նրանց աչքում սահմանադրութեան միակ պատւարն էր. և Իթիթհատի անկումը թուում է նրանց, բնականաբար, առաջին հանգրուանը հին ռեժիմի վերադարձի: Երկրորդ, երրորդ հանգրուաններն էլ հետեւեցին շուտով: Նոր դաշինքի կազմը, հին ռեժիմի մարդկանց կասկածելի համախմբումը, նրա առաջին բայերը, նրա վեհանձն ու ածապարտ «ներումը», հին եղբորդի ամենաթունոտ օձերի արձակումը — այդ բոլորը մէկ բան միայն կարող էր ներշնչել բրդերին և նրանց անմիջական հովանաւոր — պաշտօնեաներին.

— «Վերսկսեցէ՛ք, զարկեցէ՛ք»...

Եւ զարկերը տեղում են արդէն: Դարձեալ խմբական ջարդի լուրեր: Դարձեալ ստրուկ համակերպում և հաւար և բառաջ...

Նորէ՛ն գիմներ Եւրոպային... Բայց Եւրոպան ձանձրացել է այդ անպատիւ համակերպութեան աղաղակներից. Եւրոպան պահանջում է, որ մենք ևս ցոյց տանք կենդանութեան նշաններ, պատասխանենք հարաւաններին, զարնենք մեզ զաբնոյններին, գէթ փոքր ինչ մոխիր ցանենք մեր վայրագ դահիճների աչքերի մէջ...

Նորէ՛ն սկսել ռմբակոծել յրագիրներն ու դաշինքները նօտերով ու աղբսագրերով... Բայց հանրային կարծիքը կ'ասէ մեզ իրաւացի ցասումով, որ ամբողջ չորս տարի ժամանակ ունէինք հոգալու մեր ամենա-

հրատապ հոգսերը, ազգովին հոգալու մեր ամենամեծ և աղաղակող ցաւը...

2'արինք: Այժմ... Այժմ լացի, բառաչի և անգոր ու անատամ յոխորտանքի հետ՝ վերստին բեմ է գալիս հին նզովք-պատուհասը, մեր ներքին ոսկիւ, որ հայկական պատմութեան ամենակրիտիկ շրջաններում հկել է միշտ խաթարելու ուժերի ներդաշնակութիւնը, եկել է միշտ ջլատելու դիմադրութեան թափը: Փոխանակ ուժ տալու մեր մարտական կորիզներին — որոնք լաւ, վատ, միակն են ստրկութեան ու անպաշտպանութեան փառազուրկ անպատում — ձգտում ենք հարւածել, ոչնչացնել այդ կորիզները: Եւ մի կարգ հայեր ընտրել են ներկայ վայրկեանը, իբրեւ յարմարագոյնը՝ այդ նպատակին հասնելու համար: Սկսել է, աւելի ճիշտ, վերսկսել է արշաւանքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ: Դա մի ինքնասիպ, զուտ հայկական ձեւ է՝ ազգային պաշտպանութիւնը կազմակերպելու, մի արիւնոտ տագնապի միջոցին...

«Իթիթհատը տապալւել է — պէտք է այժմ տապալւել նրա հայ դաշնակիցներին»... Եռանդով շրջան է անում այդ տխուր նշանակուէրը Կ. Պոլսից մինչև Թիֆլիս: Եւ ո՞րպիսի հրճանք, խանդավառութիւն... Ասես «Դաշնակցութեան» անկումով է, որ պիտի իրականանան հայ ազգի գերագոյն իդէալները, ամենից առաջ՝ ֆիզիքական ինքնապաշտպանութիւնը... Ասես հայ յեղափոխականի չքանալով է, որ հաշմանդամ ժողովուրդը պիտի կարողանայ գէթ փոքր ինչ հակազդել իր մահատիթ փորձութիւններին:

Երբեքից պէ՛տք է արդեօք վերանայ մեր սգաւոր հօրիզոններից այդ ճակատագրական նզովքը... Երբեքից պէ՛տք է արդեօք — գէթ մահացու տագնապների միջոցին — լռէ՛ այդ վայրագ կրճտոցը մի ժողովրդական կազմակերպութեան դէմ, զինաթափ լինին այդ ազգադաւ կրքերը... Պիտի զգա՞նք, վերջապէս, որ մի տխուր ու քստմեղի բացառութիւն ենք ազգերի համաշխարհային քարտեզի վրայ, ամենէ՛ն աւելի թուլամորթը, ամենէ՛ն աւելի անփոթի՝ ազգային գոյութեան չաքաւաստի խնդրի հանդէպ...

Բաւական է: Բաւական է: Զգաստացէ՛ք, մոլեգին հայրենակիցներ: Ժողովուրդը այլ բան է սպասում ձեզնից: Այդ անգէն, անօգնական զանգաւանները, որոնց արեան ու ցաւերի անունով յոխորտում էք մամուլի և

Ազգային ժողովի մէջ, պահանջում են ձեռնից և իրաւունք ունին պահանջելու, որ եթէ չէք կարող իրական գործ կատարել, զոհարեք, օգնութեան գալ կուե՛լու կոչւածներին, եթէ սեփական կաշւի մտահոգութիւնը, ըստ վաղեմի սովորութեան, շարունակում է խեղդել ձեր խղճի և մտքի բոլոր միւս հրամայականները, — գէթ բարեհաճէք հանգիստ թողնել յեղափոխական կազմակերպութիւնը և չ'աղմկել հրապարակը ձեր պառակտիչ հանձարի անժամանակ մարզանքներով:

Կիրքը — լուռ Դեռ չգիտես, ինչ սոսկալի գահավէժներ են սպասում մեզ վաղւան օրւայ միշտ մռայլ ու խորհրդաւոր անյայտութեան մէջ: Եթէ վերսկսին Հայաստանում արեան կարմիր թափօրները և եթէ պարզի—ինչպէս մօտիկ անցեալի մէջ—որ տասնեակ ու հարիւրաւոր գիւղեր հրի ու սրի ձարակ են եղել լոկ դիմադրութեան միջոցների պակասութեան շնորհիւ, — այդ անբաւելի ոճրի պատասխանատուութիւնը յամենայն դէպս չի ծանրանայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վրայ, որը Յուլիսեան Յեղախոխութեան օրերից ի վեր պարբերաբար զարկել է ահազանգը, զգուշացրել ռեակցիայի ու բարբարոսութեան վերստին նախադրականներից և որը... այդ բոլորի փոխարէն, ի հատուցումն իր քսանամեայ արիւնոտ ու զոհառատ գործունէութեան՝ ստացել է միայն շարունակական հարւածներ ու անարգանքներ հասարակութեան որոշ խաւերից, հայ ազգի տիտղոսաւոր և անտիտղոս «փրկիչներից»:

Բաւական է: Գործադրեցէ՛ք ձեր եռանդը դրական աշխատանքի վրայ... Ոչ Իթթիհասն է խորտակել ու չքացել հրապարակից, ոչ էլ նրա հայկական *quasi*-դաշնակիցը պիտի անէանայ ձեր եռանդուն հարւածների տակ: «Դաշնակցութիւնը» շատոնց արդէն ընտելացել է հալածական վիճակին և աւելի ահաւոր հակառակորդներ—ասիական երեք ամենամեղութիւնները — չեն աղողել կտրելու նրա կեանքի թելը: Ժողովուրդը սպասում է իր *élite*-ից միաբան, ներդաշնակ գործունէութիւն, սպասում է և Եւրոպան, սպասում են անձկութեամբ մեր բոլոր բարեկամները: Մեծ, վճռական վարկեաններից է—մեզ համար, տարաբախտաբար, այնքան յաճախակի և այնքան սովորական... Ցագնապը կարող է կորցնել իր սուր ու մոլեգին ելեւէջը, բայց դա կը լինի ժամանակաւոր. նա նորէն կը վերադառնայ վաղ թէ ուշ—ամեն անգամ աւելի խորունկ ու ահաւոր — և նորէն կը փոթորկէ ու կը վտանգէ մեր միջավայրը: Ահա նոր պատերազմի ուրականը Բուլղարիայի սահմանագլխում. ի՞նչ աղէտներ ու արհաւիրք չի բերի նա անպաշտպան հայաստանը...

Գէթ այսուհետեւ գիտակցենք մեր բացառիկ կացութեան զարհուրանքը և գործենք նրա տիրական ներշնչման տակ: Սրտապնդող նշաններ երևում են արդէն, համերաշխութիւնը ի վերջոյ պիտի հարթէ իր ճանա-

պարհը, հակառակ ցեղի պառակտիչ բնազդներին... Համերաշխութիւն՝ ճգնաժամի վարկեաններում, համերաշխութիւն՝ ազատելու միանգամ ընդմիշտ ժողովուրդը բնաջնջման կոշմարներից. համերաշխութիւն՝ գործով, միահամուռ, դիմադրական աշխատանքով և ոչ պարապ յոխորտանքների, որոնց տխուր ունայնութիւնը վաղուց արդէն զգացել ենք մեր տրորւած կաշւի վրայ: Մէկ սիրտ, մէկ միտք և մէկ կամք — այլապէս գահավէժը կարող է դառնալ օրհասական: Մե՛նք ենք, որ կը փորենք մեր սեփական գերեզմանը — ոչ օտարները: Ինքնասպանութեամբ է, որ պիտի մեռնինք — ոչ սպանութեամբ:

Դ Ե Պ Ի Ն Ո Ր Դ Ո Ւ Մ Ա

Ընտրական պայքարը սկսւած է Ռուսաստանում, զանգւածների ընդհանուր անտարբերութեան մէջ: Ոչինչ յուզմունք ու իրարանցում և ոչինչ խանգաւառութիւն...

Այդ հոյ, իներտ «անգործութիւնը», տարաբախտաբար, ռուսական զանգւածների հիմնագիծ է բայց այս անգամ նա ունի ծանրակշիռ արտաքին պատճառներ: Ընտրական գործը այնպէս, ինչպէս սահմանադրւած է «ի վերուստ», 1906-ի Յունիսեան օրէնքով, չունի բնաւ գրաւչութիւն ժողովրդային ընդհանրութեան համար: «Կուրիաների» մի հմուտ, մակեաւէլիկ բաժանումով և ոստիկան-ժանդարմական սիստեմատիկ ճնշումներով ժողովուրդը գուրս է նետում ընտրողական կրկեսից, և հրապարակը մնում է մի չնչին, առանձնաշնորհաւ փորձամասնութեան, որ և ստեղծել էր հինգ տարի առաջ իր ցանկացած խորհրդարանային կազմը — հոկտեմբերեան, պուրիչկիչեան Դուման:

Ոչինչ չհասնեց բազմաչարչար Ռուսաստանը այդ սեւ բանակի հինգամեայ տիրապետութիւնից: Կեանքն ամենուրեք լճացաւ, հանրային եռանդը մարեց, Սիբիրն ու ներքին բանտերը լցեցին հարիւր հազարաւոր երիտասարդներով. անտեսական, կրթական և ընդհանուր քաղաքակրթական առաջադիմութիւնը կաշկանդեց, համալսարանները ենթարկեցին Կասսօների բիրտ ու ագէտ խոշտանգումներին, հարիւր միլիոնաւոր ժողովուրդը մնաց նոյն անբան թշւառութեան, նոյն անյոյս, խաւարակուռ դժոխքի մէջ. իսկ Դաւրաբաւառները... այդ մասին խօսելն իսկ աւելորդ է:

Եւ ահա այդ վիճակն է, որ կուզէ շարունակել յաւերժացնել բռնապետութիւնը: Նա նորէն ճիգ է թափում «իր Դուման» ստեղծելու, աւելի ևս «հնազանդ Դուման»... որովհետեւ միապետը գոհ չէ մնաց նախորդից և հրապարակով արտայայտեց իր «օգոստոսփառ ցասումը»...

Յունիսեան օրէնքի սահմանափակումներն ու յօշոտումները, ըստ երևոյթին, բաւական չէին, և ահա կառավարութիւնը, ունենալով իր մէջ ներքին գործոց մինիստրի պաշտօնում Մակարովի պէս մի բիրտ դահիճ, պլեյկեական մտայնութեամբ՝ հրահանգում է—իր բաղձալի խորհրդարանը կռելու համար—ի գործ դնել անխտիր բոլոր միջոցները, ահաբեկել ազգաբնակչութիւնը, հրապարակ նետել բոլոր արքայազաւտ սեւագեղեստներ-

րին—նուս խուլիգան կղերը—որպէս զի առաջագիմական բանակը, կադէտ, սօցիալիստ և այլն, առաջ չ'երթայ, նոր նիստեր չգրաւէ, այլ եթէ հնարաւոր է, աւելի ևս յետ մղւի ու չքանայ ասպարէզից:

Դուժան՝ լցած եպիսկոպոսներով ու պօպերով—ահա Մակարովների իդէալը: Եւ նրանք յամառ հետապնդում են այդ նպատակին, չնայեա՞ծ բողոքի ու ցասման գոչիւններին, որ բարձրանում են ոչ միայն արմատական, այլ և ամենաչափաւոր քաղաքացիների, անգամ «նօվոյէ Վրէմիա»ի բանակում:

Ժիշտ են արդեօք հրապարակի վրայ շրջող լուրերը, թէ իբր այդ կէտում հակամարտ են մինիստր-նախագահ Կոկովցով և Մակարով: Ժիշտ է արդեօք, որ իբր Փրանսիական նախարարապետ Պուանկարէ, իր վերջին այցելութեան միջոցին լուրջ ու ազդու «յանձնարարութիւններ» է արել Կոկովցովին, շօշափել է Ռուսիոյ ներքին քաղաքական վիճակը, պարբերական ցնցումներն ու երերումները, որոնք ուժգնօրէն անդրադառնում են ֆրանսիոյ հանրային կարծիքի վրայ, պղտորում են երկու դաշնակիցների յարաբերութիւնները, վտանգում են փոխառութիւնների գործը: . որ իբր այդ պատճառով Կոկովցովը, որպէս հմուտ ֆինանսագէտ, գերազանցապէս գործնական միտք, արամադիր է մեղմելու, բարեխառնելու իր նախկին բռնապետական հաւատաւը, հրաժարելու իր պատմական բացականչութիւնից (փա՛ռք Աստուծոյ, մենք չունինք պարլամենտ...) և թողնելու, որ ընտրութիւնները կատարւին համեմատաբար ազատ, հանդուրժելի մթնոլորտում, առանց կառավարական տերրորի, առանց կղերի ու պաշտօնեաների գործօն միջամտութեան... Սա՞ոյք է արդեօք երկու մինիստրների հակամարտութեան փաստը, Կոկովցովի մասնակի հաւատափոխութիւնը...

Այդ է, որ կը տեսնենք մօտ ապագայում: Կը տեսնենք նաև, թէ ինչ ուղղութեամբ են ազդել կառավարութեան ու երկրի վրայ նաւատորմի մէջ տեղի ունեցած վերջին ծանր խլրտումները, Սիբիրեան կոտորածը և ինչ: Կը տեսնենք, թէ ինչ իրական փոփոխութիւններ կ'առաջանան «հոկտեմբերեան» բանակում, հինգամեայ դառն, ամուլ փորձերից յետոյ:

Առայժմ պայքար է. հասարակութեան գէթ վերին շերտերը ցոյց են տալիս որոշ կենդանութիւն, հրատարակում են իրենց կոչերն ու նշանաբանները: Մասնակցում են և սօցիալիստները: Անգամ ս.~ր.~ների մէջ—որ մինչև օրս բոյկոտի կողմնակից էին—մի խոշոր հատուած պահանջում է գործօն մասնակցութիւն «Պատեհապաշտութեան», աւելի ճիշտ՝ առողջ, կենսական գործնականութեան մի հոսանք է անցնում ներկայումս ռուս սօցիալիստների աշխարհում... անշուշտ, ցաւագին վիժումների և ներքին անկարողութեան գիտակցութեան շնորհիւ:

Ո՞վ է փրկելու Ռուսաստանը Ի՞նչն է փրկելու... Թոյսերը շատ էլ փայլուն չեն. սկեպտոսութիւնը շեշտւում է գրեթէ բոլոր առաջագիմական բանակներում: Ընտրողական այլանդակ օրէնքը և յաղթական ռէակցիան կանգնած են սպառնալին ուրախանի պէս և ի դերեւ են հանում բոլոր լուսաւես երազները:

Այնուամենայնիւ, կան որոշ յոյսեր՝ գէթ մեղմելու այդ ռէակցիայի պատուհասները, գէթ փոքր ինչ սուսա-

րացնելու Դուժանի մէջ ազատասէր տարրերը, գէթ փոքր ինչ թուլացնելու մութ ուժերի միահեծան տիրապետութիւնը...

Իւ այդ նշանաբանը պէտք է լինի ղեկավար բոլոր ողջմիտ ընտրողների, լինի ռուս, թէ լեհ, թէ հայ կամ վրացի, սօցիալիստ կամ թէ սօցիալ-դեմօկրատ, դաշնակցական, լիբերալ և այլն: Սօցիալ-դեմօկրատների որոշ տարր, հնազանդւելով աւանդական և ամուլ դօքտրինօրութեան, շարունակում է զարմացնել Ռուսաստանի քաղաքացիներին իր «խիզախ», «հերոսական» ժեստերով: Նրանք նոյնիսկ ազդարարում են ի զգուշացում իրենց հօտի, թէ կառավարութեան նպատակն է ամեն կերպ նպաստել կադէտների (սահմանադ.~ռամկավար) աղողութեան, և որ հետևապէս բանւորները, պրօլետարիատը պէտք է միանգամայն բացասական դիրք բռնեն դէպի կադէտները, ձայն չտան նրանց թեկնածուներին...

Լուրջ ու սրտցաւ ընտրողները չեն համակերպի այդ անհեթեթ զառանցանքներին: Մղելով հանդերձ իւրաքանչիւրը իր կուսակցական գաղափարների պրօպագանդը, նրանք չեն հրաժարւի մտնելու ի հարկին կօմպրօմիսի, համաձայնութեան մէջ սահմանադիր-ռամկավարների և այլ ազատամիտ տարրերի հետ՝ ըստ կարելոյն մեծ թւով առաջագիմական թեկնածուներ անցկացնելու համար:

«Կարմիր անհաշտութիւնը» և վեհապանծ կղզիացումը տասնեակ տարիների ընթացքում՝ մի քայլ իսկ առաջ չտարին Ռուսաստանի բախտի անիւը—և համեմատաբար անկարողութեամբ է, որ պիտի ազատւին «սահմանադրական բռնապետութեան» մահահոտ ճահճից:

Կ Ե Ն Ս Ա Փ Ր Ա Կ Ա Ն

ՅԱԿՈՐ ԶԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ

(ԱՇՈՏ ՀԱՅՈՒՆԻ)

ՅԱԿՈՐ ԶԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ

Ահա ռուսական զնդանի զոհերէն մէկը, մեռած վրդիկավազի բանտում, տիֆից:

Ընկեր Յակոբ Չիլինկարեան բնիկ ալէքսանդրօպօլցի էր (Կովկաս), այն բաղադրից, որ տւել է բազմաթիւ յեղափոխական գործիչներ (Պետո, Աւետիս Մալոյեան, Վարդ Լայն) և որ եղել է Յաճկահայ Գատի համար ամենամեծ բարոյական ու նիւթական զոհողութիւններ անողներից մինը:

Յակոբը իր միջնակարգ կրթութիւնը ստացել է Ճեմարանում, որտեղից (VI կարգի վկայականով) հեռացրել է իբրեւ ըմբոստ. ապա իբրեւ կամաւոր զինուոր ծառայել է ռուսական բանակում և պահեստի սպայի աստիճանով հեռացել բանակէն:

Նա յեղափոխական գործին յարել է դեռ պատանեկան հասակում, իր մայրենի բաղադրում—Ալէքսանդրօպօլում—ուր շարժման սկզբից ի վեր եղել է միշտ մի առանձին ոգևորութիւն, որի հանդէպ զգայուն սրբատեղը անտարբեր լինել չէին կարող:

Բայց լայն կուսակցական գործունէութիւն նա սկսել է Բագուում, ուր 1901—1902 թւականներին, շնորհիւ Քրիստափօրի Կովկաս դառնալուն և որոշ ժամանակ հոն հաստատւելուն, սկսել էր յեղափոխական շրջանակներ ստեղծել, բանւորական և երիտասարդութեան կազմակերպութիւններ առաջ գալ:

Յակոբը այդ նոր սկսուող կազմակերպական շրջանակի ամենաեռանդուն տղաներից մէկն էր... Ժամանակն էլ բարեյաջող էր, Թիւրքահայաստանից թարմ լուրեր էլ գալին, Անդրանիկի ու Գէորգ Չաւուշի Առաքելոց վանքի գրաւման լուրերը նոր թափ ու ոգևորութիւն էին հաղորդել...

Այդ ժամանակն էր և տաճկահայ գաղթականների ռուսաց ցարի հրամանով Թիւրքիա քշելը. ամեն կողմից ոգևորութիւն էր. կարծում էին, թէ Համիդը պիտի ընդունի գաղթականներին, համարում էին այդ մեծ յաղթանակ... Թարմ, յեղափոխութեան գաղափարներով տոգորւած մի հոսանք կերթար երկիր. Հատերը մեզնից պատրաստուում էին միանալ գաղթականներին և իբրեւ հայաստանցի ներս գնար: Բայց բոլորիս յոյսերն ի դերեւելան, ցարիզմը նորէն կը խաղար իր ստոր գաւերը մեր խեղճ ժողովրդի գլխուն: Գաղթականները թւով 70,000 մնացին սահմանագլխում, ձիւն ձմեռ... ոչ թիւրք կառավարութիւնն էր ներս առնում և ոչ էլ ռուս կառավարութիւնը համաձայնում էր պահել Հետեւանքը յայտնի է:

Այդ ժամանակն էր և եկեղեցական կալւածների գրաւումը:

Ճիշտ նոյն ժամանակները սկսել էին կազմակերպւել ռուս սօց. դեմոկրատիային յարակից հայ բանւորական կազմակերպութիւններ: Տենդային պայքարի օրեր էին, դրոյր արժէքները վերագնահատման էին ենթարկւում, ժողովներով, կոնֆերանսներով, գաղանի թուում, ժողովներով և թերթերով: Յաճկահայ գաւառ, ազգային

հարց, տնտեսական, դասակարգային պայքար, ռուսահայերի և տաճկահայերի փոխադարձ օգնութեան խնդիր, բռնի և խաղաղ յեղափոխութիւն, զուտ կովկասեան տեղական սօցիալիստ գործունէութիւն ևլն ևլն. հարցեր՝ որոնց շուրջ սկսւել էր կատաղի կռիւ... Երկու հոսանքի մարդիկ էլ (դաշնակցական և ուս. դեմոկրատական) գործի են սկսում, բանւորական կազմակերպութիւններ ստեղծելով: Ի՞նչ ասել կուզէ, որ հայ բանւորական շրջանակներում յաղթանակողը լինում է դաշնակցական երիտասարդութիւնը: Թէեւ այն ժամանակ մեզ համար ևս դեռ բոլորովին պարզ չէր մեր անելիքը կովկասում, բայց ամենքս մի բանի մէջ համոզւած էինք՝ որ նախ մեր կապը պիտի պահպանենք Թիւրքահայ գաւառի հետ, որ այդ գաւառի պրօպագանդը պիտի մղել և բանւորական շրջանակներում. և երկրորդ՝ ամենքս ընդունում էինք, որ հայ բանւորները իրենց տնտեսական-բանւորական պահանջների համար էլ աշխատելու են համերաշխութեամբ մնացած բանւորական կազմակերպութիւնների հետ: Եւ այս գործունէութիւնն էր, որ սանկցիա ստացաւ մեր 4-րդ ընդհանուր ժողովից:

Յակոբը Բալխանիի իր շրջանի բանւորական խմբերի կազմակերպողը և կապ պահպանողն էր:

Ցորենները 12 ժամ անտանելի աշխատանք գործարանում և գիշերները մինչև ժամը 1—2, շատ անգամ մինչև լոյս, բանւորական գիշերային գաղանի ժողովներում, երեկոյթներում ու վիճաբանական ժողովներում:

Բանւորութեամբ մեղմ, չափազանց համեստ և սակաւախօս մարդ էր. միշտ կ'ասէր. «խօսեցէք, վերջը գիտի, որ իմ գլխուս պիտի մնայ»... Եւ յիրաւի, բոլոր գործնական աշխատանքները կը տանէր մեն-մխակ:

Իսկ նրա տունը... մի կատարեալ հիւրանոց էր. օր ջիւր, որ այս կամ այն ընկերը հոն չլինէր կամ չպառկէր—իսկ Բագուում անգործ մարդիկ շա՛տ...

Այդ բոլորը նա տանում էր ուրախութեամբ, հաճոյքով, բայց այդ բոլորը նրան չէր գոհացնում, հարկաւոր էր ամբողջապէս նւիրել գործին:

Եկեղեցական գոյքերի գրաւումը և նրան ուղեկցող ցոյցերը եղան վերջին ազգանշանը Բագուի երիտասարդութեան համար՝ դէպի գաւառ մեկնելուն: Դէպի գաւառ—ժողովուրդը կազմակերպելու և պայքարը ուժեղ վարելու համար:

Գաւառ գնացող հոսանքի մի ուժեղ ճիւղը ուղղւեց դէպի Ղարս: Եւ այդ՝ կրկնակի պատճառով. մասն՝ որ Ղարսն ու Ալէքսանդրօպօլը սահմանագլուխ լինելով, տաճկահայ գաւառի գործունէութեան համար լայն ասպարէզ էին. երկրորդ՝ այդ շրջանից էր, որ սկսւեցին առաջին անգամը մեծ ժողովրդային ցոյցերը ընդդէմ ռուս կառավարութեան:

Եւ ահա 1903 թ. Յակոբը Ղարս 4. գաղւում է

տեղական կազմակերպական - զինւորական գործերով: Նորէն նոյն ստակէ-փուսիկ գործող Յակոբը, առանց հրապարակային ճոռումաբանութեան և ցոյցերի, առանց կազմակերպութեան վրայ տնտեսապէս բեռ լինելու, նա ապրում էր Բագրի մէջ անտեսած իր գումարներով: Եւ, ասում են, նոյն սովորութիւնը պահել է մինչև վերջը: Հարժուժը լայն ծաւալ է ստանում, գրաւելով Երևանի, Ղարաբաղի և ապա հիւսիսային Կովկասի հայկական շրջանները:

Վրայ է հասնում հայ-թիւրքական ընդհարումը: Յակոբը արդէն զէնքի գործով հիւսիսային Կովկաս է. մասնակցում է «Ժլատի» կ. կոմիտէի գործունէութեան, որպէս ազատ ընկեր-գործիչ. այցելում է «Նալբանդի» շրջանը նոյնպէս զէնքի և կազմակերպական գործով: 1906-ին գնում է դէպի հեռաւոր արևելք — Մանջուրիա, նորէն զէնքի գործով, այնտեղից Ա շ ո տ Հ ա յ - կ ու ն ի կեղծանունով կը թշուառէր մեր Կովկասի թերթերին:

1907—1908-ին մասնակցում է միհրանական հոսանքի դէմ կազմակերպւած պայքարին, 1907-ի ամառը ինքն անձամբ գնում է Արմաւիր և Պետիգորսկ՝ դաւաճանի դէմ տերրօրը կազմակերպելու:

Իսկ 1908 թ., ռայօնական ժողովի որոշումով, գնում է նորէն հիւսիսային Կովկաս «Զիֆօնի» հաշիւները մաքրելու համար. ահա հէնց այդ ժամանակ մատնւում է Պետիգորսկում և բռնւելով փոխադրւում է Վլատիկավիզա, ուր 3 տարի գաժան բանտարկութիւնից յետոյ, իր թոյլ կազմը չգիմանալով բանտային դժոխքին, վարակւում է տիֆով և անտէր, անօգնական մեռնում է միս-մենակ բանտի խուցի մէջ:

Մայր ու բոյր չկար՝ աչքերը գոցելու, ընկեր չկար վերջին համայնքը տալու համար...

Ռուս պահապանն էր միակ վկան, որ անտարբեր երթեկեկում էր խուցի առջև և լսում մահաւան հռնդիւնները...

Միւս օրը նրան թաղում են հիւսիսային Կովկասի մի խուլ անկիւնում:

Եւ այնտեղ, հեռուն, Ալէքսանդրօպօլի մէջ, իր հարազատները հսկում են կատարում իրենց ընտանիքի երկրորդ և թանկագին զոհի համար... Յակոբի փոքր եղբայրը սպանւել էր ուսման մի փորձի ժամանակ, 1902-ին Ալէքսանդրօպօլում:

Եւ այսպէս, բռնակալները սահմանի այս և այն կողմը հնձում են անգաղար մեր ծաղիկ յոյսերը...

Ա Ր Մ Մ

ԱՆՑԵԱԼԻ ԱՐՇԻՎՆԵՐՈՒՄ

ՎԱՐԴԱՆԻ ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

II

Թափուր աղասիի հետ մեր ճակատամարտը միանգամայն պատահական էր: Իր ձիաւորներով նա միամտաբար պտտելիս է եղել լեռների մէջ և յանկարծ հանդիպում է մեզ:

Կուրից անմիջապէս յետոյ՝ ձիաւորները գնում են Բողազ-Քէսան. գիշերը մնում են գիւղը, խուզարկութիւն անում, մի քանի մարդկանց ձերբակալում, իսկ միւս առաւօտեան ընկնում լեռները, որ տեսնեն, թէ ինչ են թողել «ղաչաղները»:

Մեր ձորից լեռ բարձրանալու ժամանակ, հայդուկներից երկուսը յոգնածութեան պատճառով ձգում են իրենց տոպրակները: Թափուր աղասին գտնում է նրանց. միւս օր ձիաւորները տանում են քաղաք, ներկայացնում դատարանին, որի առթիւ ահագին բնութիւն է բացւում: Տոպրակների մէջ լինում են հաց, ոտնաման և մի քանի մանր-մուկ բաներ. ուզում են հասկանալ, թէ արդեօք հացը ո՞րտեղի հաց է. ոտնամանների կարը ո՞րտեղի կար է. տոպրակները ո՞րտեղից են և ինչ և ինչ: Որովհետեւ, ինչպէս երևում է, սկզբում նրանք չեն կարողանում հաստատապէս իմանալ մեր ինչ ազգից լինելը: Տոպրակներն են գլխաւորապէս համոզում նրանց: Բողազ-Քէսանում ձերբակալւած մարդկանց տանում են քաղաք, ուր բանտարկում են ու բաւական ժամանակ պահելուց յետոյ, արձակում:

Բողազ-Քէսանցիք կտրիճ մարդիկ էին, այդ բանտարկութիւնները բնաւ չ'ազդեցին նրանց վրայ: Նրանք միշտ դարձեալ պատրաստ էին այդպիսի խմբեր ընդունելու, ապաստան տալու, ու մինչև վերջն էլ այդպէս մնացին, մինչև 1895-ի աշունը, երբ նորէն կռիւ տեղի ունեցաւ այդ գիւղում հայդուկների ու քրդերի միջև:

Ամբողջ գիշերը շուտաբայլ խռալ էինք գնում, որպէս զի կարողանայինք վտանգաւոր ճանապարհն անցնել ու հասնել սահմանագլուխ: Գիշերը երկար էր, ճանապարհն էլ էր երկար. մինչև լոյս գնացինք: Առաւօտեան վաղ հասանք Ա խ ո Ր կ ա յ լեռը: Չիւնով ծածկւած էր նա. մտանք մի այր և սկսեցինք համբել մեր արձակած փամփուշտները. զէնքերը սրբեցինք և այդ ցրտի մէջ պառկեցինք բնելու: Մի քանի ժամից ելանք ու շարունակեցինք ճանապարհը, ամբողջ ցերեկն ու գիշերը գնացինք շարունակ, հասանք Դ ա ս տ ա լ ա Ր ա Ր:

Հիւանդ Մարտիրոսի վիճակը վատ էր. հաց բնաւ չէր կարող ուտել, բայց և այնպէս մի կերպ քաշէքաշ գալիս էր մեզ հետ: Մօտ 30 ժամ անընդհատ գնալով, մենք գրեթէ ուժասպառ եղանք: Լուսածագին, Դաստա-Դարայի ահագին ձորով անցնում էինք, հանդիպելով ճանապարհին կարաւաններ, որոնք դէպի Թիւրքիա էին գնում: Միշտ դրանցից խոյս էինք տալիս: Դաստա-Դարայի ձախ կողմն անցնելով, բարձրացանք դէպի վեր և մի ձորակում պահեցինք: Ցերեկը բնեցինք, թրջած գուլպաները չորացրինք: Մինչև երեկոյ մնացինք այդ ձորում և երեկոյեան մութն ընկնելուց՝ նորէն մտանք ձորը և առաջ էինք գնում:

Դաստա-Դարան գտնւում է պարսից հողի վրայ և կատարեալ աւազականոց է: Այդ ճանապարհով երթեալ կողները համարեայ բոլորն էլ զինւած էին լինում: Հանդիպեցինք մի մեծ կարաւանի, որից խոյս տալը անկարելի էր, որովհետև արդէն նկատել էին, և որպէս զի մեր հետքը կորցնենք և չ'իմանան մեր հայ լինելը, դիմեցինք մի հնարքի. վաղաճեցինք մէկը շատ լաւ բրդերէն երգել գիտէր. առաջ ձգեցինք նրան, սկսեց երգել և այդպէս գնացինք: Կարաւանը բաղկացած էր պարսիկներից և քրդերից, մեծ մասամբ զինւած փամփուշտաւոր հրացաններով: Մեզ նկատելուն պէս՝ իբրև զինւած մարդկանց, խնդրեցին, որ կարաւանի մէջ չխառնուինք: մենք էլ արդէն չէինք ուզի խառնուել, եզրովն էինք գնում: Երբ նրանք հարցրին մեր ով լինելը և որտեղից լինելը—քրդական մի գիւղի անունը աւելք. «գնում ենք Խոյ ապրանք գնելու, մենք ևս կարաւանի մարդիկ ենք և մեր անասունները գալիս են մեր ետեւից»: Այդպիսով առանց կասկածելու հեռացանք կարաւանից: Բաւական գնացինք, մէկ էլ յանկարծ տեսանք երեք քիւրդ ձիաւորներ, լաւ զինւած, մեր դէմն ելան և կարծելով թէ մենք քրդեր ենք, բարեկեցին ու կանգ առան խօսելու: Հարց ու փորձ. «որտեղից էք գալիս և ո՞վքեր եք»... Մենք ի հարկէ պատշաճաւոր պատասխանը աւելք ու անցանք: Բայց հայդուկներից մէկի, Շէրօի սիրտը պըղտորեց. «աղբ'ըր, ասում է, եկէք զարնենք դրանց»: Իսկապէս վատ միտք չէր, երեք հրացան կը շահէինք. բայց խնդիրը նրանումն էր, որ մենք շատ յոգնած էինք, հացերնիս բոլորովին վերջացել էր և համարեայ չէն տեղերի մօտն էինք գտնւում: Խոյը այնքան էլ հեռու չէր և կարող էին միւս օրը մեզ հետամուտ լինել: Ուստի յետ կանգնեցինք այդ մտքից ու առաջ անցանք: Այնքան անօթի, թոյլ, ուժասպառ էինք, որ եթէ մեր ձեռքի զէնքերը չլինէր՝ մի երկու անգէն մարդ կարող էին մեզ կողպտել:

Դեռ բաւական գիշեր կար, արդէն վառ գիւղի դաշտերումն էինք. բայց գիւղի ճանապարհը կորցրել ենք և երկար չենք կարողանում գտնել: Վաղաճ հազիւ գտնւում է, մօտենում ենք գիւղին, նստում ենք ծայրի

մի այգիի մէջ, երկու հոգի մտցնում գիւղը, որպէս զի տեղ պատրաստեն մեզ համար: Ցուրաբ և անօթութիւնը շատ էին նեղում մեզ: Արջակցի աղայի տոպրակում գարի հացի փշրանքներ կային, մի բուռ խնդրեցի, բայց դա էլ բերանդ առնելուց՝ միայն հազ էր առաջանում: Գիւղից մարդիկ եկան և մեզ տարան այնտեղ. իսկոյն հաց բերին մեզ, թէյ տւին, ապա սնեակ և այլն: Կուշա ուտելուց յետոյ, պառկեցինք բնելու: Առաւօտեան մարդ զրկեցինք Խոյ, մեր ընկերներից երկուսին կանչելու, մի քանի կարեւոր բաների մասին խօսելու համար: Եկան նրանք, պատմեցինք մեր արկածները, ընդհարումը: Որովհետև շատ էինք յոգնած և նոյնիսկ մի բանիտի ոտքերի աակ պողոճկել էր՝ այդ երեկոյ չկարողացանք գնալ, յետաձգեցինք միւս օրւան: Գիւղացիք շատ լաւ ընդունեցին մեզ, ոտներիս աղաջուր դրեցինք, որ յայտնի չափով կազդուրում է յոգնած մարդուն, մեր կեղտոտ լաթերը թափ աւելք, մաքրեցինք, որքան հնարաւոր էր, բոլոր մեր պակասները լրացրինք: Երկու օր մնալով վառ գիւղում, փոքր ինչ կազդուրեցինք մեր ուժերը և ճանապարհ ընկանք դէպի Սալմասու: Լուսաբացին Սալմասուի գիւղումն ենք, մեր ծանօթներից մէկի տանը, փառաւոր կերպով հացի մօտ բազմած: Այդ օրը նոր թարմ հաց էին թխում այդ տան մէջ, խեղճ հացթուխ-մայրիկը չէր կարողանում հասցնել, որդին հա՛պոռում էր. «մայրիկ, հա՛ց հասցրու»: Թոնրից դուրս եկածը կուլ էինք տալիս: Կշտանալուց յետոյ՝ քնեցինք: Կէսօրին՝ նորէն կուշա մը ճաշ և երեկոյեան ընթրիք ու թէյ. ապա հայդէ դէպի Սալմասու գիւղ: Այդտեղ մեզ համար լաւ ընթրիք էին պատրաստել, որին արժանացանք կեսգիշերին:

Արդէն մեր հին տանն էինք գտնւում, մեր ընկերների ու ծանօթների մօտ: Մի շաբաթայ մէջ հազիւ կարողացանք ուժի գալ ու կանոնաւոր քայլել: Համարեայ բոլորիս ոտքերն ուռել ու սաստիկ ցաւում էին:

Սալմասուից անցանք Թաւրիզ, ուր կանոնաւոր կազմակերպութիւն ունէինք, մի առ ժամանակ էլ այնտեղ մնացինք, ապա երեք հոգով անցանք Կովկաս:

Ամբողջ չորս տարի էր, Կովկասից կտրւած էի և հա՛առաջին անգամը այցի էի գնում: Կովկասում, Թիֆլիսի մէջ, հայ ֆէդային ստիպւած էր «ծածկել»: Նեղութիւն շատ կրեցի, մանաւանդ առջի ամիսները, ապրում էի յետ ընկած բարւանսարաններից մէկում, կիսահիւանդ դրութեան մէջ: Յետոյ անցայ Բագու, մթնոլորտը վատ չէր, կար յայտնի ոգևորութիւն, ժողովներ էինք գումարում, խօսում, պատմում Բողազ-Քէսանի անդրանիկ ու յաղթական կռիւը, ժողովրդի վիճակի մասին տեղեկութիւններ էին տալիս և հրաւիրում երիտասարդութիւնը եռանդուն գործունէութեան՝ թիւրքահայոց ազատագրման խնդրի շուրջ: Ամբողջ ձմեռը Կովկաս անցնելուց

յետոյ՝ քարնանը նորէն անցայ Պարսկաստան, այնտեղից երկիր անցնելու համար:

1895 թւի ապրիլին գտնուում էի Թաւրիզ, ապա Սալմաստ: Այդտեղ արդէն պատրաստութիւններ էր տեսնուում՝ նոր խումբ մտցնելու երկիր և սպասուում էին երկրից եկող մարդկանց, որոնք մեզ հետ միանալով, զէնք պէտք է փոխադրէինք: Մի մեծ խումբ էր կազմակերպուում՝ Հ-ի ապստամբութեան գործը գլուխ բերելու համար:

Չմեռւայ ընթացքում Թաւրիզ գտնւած ընկերների մէջ դժգոհութիւններ են ծագում, որ և շարունակուում են Ս-ում: Դժգոհութեան առիթ տուող հերոսը լինում է Վանի ներկայացուցիչ Ոսկանը: Այդ անձը իրեն շատ բարձր էր երեւակայում և ամեն բան իր մէջն էր գտնում: Ընկերները բաժանուում են երկու մասի, նրան հակառակ և պաշտպան: Բայց յանուն գործի՝ թէ պաշտպանները և թէ հակառակորդները աշխատում են ամեն կերպ, որ խմբի գնալը չխանգարւի: Խռովութեան հետքերը տաք վիճաբանութիւն է ունենում իր հայրենակիցներից մէկի հետ, որը և սրով վիրաւորում է նրա ազգը: Եւ այդ պատճառով խմբի գնալը յետաձգուում է մօտ 20 օրով: Խումբը բաղկացած է 22 հոգուց, գլխաւորապէս շատախցիներից: Ոսկանին նշանակում են խմբապետ, իսկ ինձ ու Սաքոյին օգնականներ:

Մայիսի վերջին, 22 հոգուց բաղկացած խումբը 33 հրացանով ճանապարհ է ընկնում երկիր: Սալմաստից ճանապարհ ընկնելով՝ գնում ենք Թուզկոտելով: Բայց մենք մի քանի ոչ լեռնցիներս վախենում էինք, մի գուցէ շատախցիների հետ չկարողանանք ճանապարհ գնալ, որովհետեւ նրանք շատ վարժ են բալլելու մէջ: Բայց վերջը, ինչպէս երեւաց, մենք նրանցից յետ չմնացինք: Բեռներս բաւականին ծանր էր:

Աւելորդ չի լինի այստեղ՝ հայդուկային կամ զինակիր խմբերի մասին մի հակիրճ տեղեկութիւն տալ:

Խմբերը կոչւում էին «զինակիր», «այսինքն» զէնք փոխադրող: Նրանք սովորաբար աւելորդ հրացաններ են առնում իրենց հետ, ուժերին նայած, երկու հոգուն՝ 3 հրացան, իսկ աւելի ուժեղները, մի հոգին՝ 2 հրացան. շատ հազադէպ են 2 հրացան տանողները, որովհետեւ ի նկատի ունենալու է, որ հայդուկի բեռը միայն հրացանները չեն կազմում, իւրաքանչիւր հայդուկ ունի 150—200 փամփուշտ, ատրճանակ, սուր, հացի տոպրակ մէջքի վրայ, ապա և ճամբու երկարութեան համաձայն՝ հաց, գլխաւորապէս՝ փոխինդ, պատրաստած իւղով (գաթայ), որ սննդարար է և քիչ կը վերցւի: Բացի հացից՝ վերցնում են քիչ էլ պանիր, եփած միս, չամիչ, չորթան քաղցի ու ծարաւի դէմ: Ծխողները՝ ծխախոտ, լուցկի և լն. իւրաքանչիւրը ունենում է դեղորայքի փոքրիկ տոպրակ, որի մէջ լինում են կարեւորագոյն դեղերը. օրինակ արիւնը դադարեցնելու համար՝

եօսօֆօրմ, վիրակապ, թել, ասեղ, ապա և հիւանդութեան դէմ դեղեր՝ քինին, փորացաւի տեղ և մի քանի ուշեր տեղեր՝ ոտքերի պողոճկելու դէմ. իւրաքանչիւր հայդուկ ունենում է 2 զոյգ գուլպայ և 2 զոյգ ոտնաման. բացի այդ բոլորից՝ ունենում են և մի փոքրիկ կաշւէ տոպրակ, որի մէջ հրացանի կարեւոր գործիքներն են տեղաւորում, վերջապէս իւղամանը: Շատ անգամ փոխադրում էին յեղափոխական հրատարակութիւններ: Հայդուկները հագնւած են լինում ըստ կարելոյն տաք և լաւ՝ թէ ցրտից և թէ անձրեւից պաշտպանւելու համար:

Ճանապարհին հացը գործ են ածում շատ խնայողաբար. հացը ծանր է. և քիչ էր պատահում, որ կուշտ ուտէինք: Շատ անգամ պաղ աղբրի մօտ նստած ախորժակներս բորբոքում էր և կուզէինք միանգամից ամբողջ տոպրակը սպառել, բայց կարողանում էինք զսպել մեզ և բաւականանում էինք մի չոր կտորով, որ ծամում էինք երկար: Հայդուկները գրեթէ միշտ գիշերով են ճամբորդում, իսկ ցորեկները հանգստանում են, իւրաքանչիւր գիշերւայ համար որոշ կայան ի նկատի ունին առաջուց, կամ լեռներում կամ գիւղերում: Պէտք է այնպիսի կայաններ ընտրել, որ փոքր ի շատէ ապահով լինին և տղերքը որոշ ժամանակին տեղ հասնին դաշտերի մէջ չմնալու համար, լուսաբացից առաջ:

Մեր հայդուկային խմբերի կայանները գլխաւորապէս լեռներն էին, որ աւելի ապահով և վստահելի են: Երեկոյան, մութը կոխելուց յետոյ, խումբը ամենայն զգուշութեամբ դուրս է գալիս իր դարանից, վաղանքից մէկը առաջ է ձգում մի երկու սրատես հայդուկների հետ, որոնք գիշերը մթութեան մէջ հեռուն կարող են նշմարել ճանապարհորդ, կարաւան և առհասարակ որեւէ բան, որ կարող է վտանգել խմբի գոյութիւնը: Այդ 3—4 հոգին գնում են խմբից բաւական առաջ, մօտաւորապէս 100 քայլ, այնքան, որ խումբը կարողանայ նրանց տեսնել. դրանք կոչւում են «յառաջապահներ» կամ լըրտեսներ, երկու դերերն էլ կատարում են: Դրանք իրենց առջև մարդ նկատելուն պէս՝ իսկոյն ճանապարհից դուրս են գալիս մի կողմը և խմբին ազդանշան անում: Խումբն էլ ճամբուց դուրս է գալիս ու մի կողմ քաշւում, մինչև անցորդները անցնեն, յետոյ նորէն շարունակում է ուղին: Երկու, երեք արթուն ու աշխոյժ հայդուկներ էլ լինում են խմբի ետեւը, որ յետ մնացածներին հասցնեն խմբին և առհասարակ հսկեն միշտ, որպէս զի ետեւում մարդ չմնայ և ետեւից պատահական թշնամու յարձակում չլինի:

Գիշերւայ ճամբորդութեան ժամանակ՝ ծխելն արգելւած է, որովհետեւ կարող են հեռուից կրակը նկատել. միայն՝ երբ նստում են մի քանի վայրկեան հանգրստանալու, ճանապարհից դուրս են գալիս, մի կողմը նստում կամ պառկում զգուշութեամբ, լուցկի վառում, ծխախոտը կպցնում 2 ձեռների մէջ պահելով: Ապա

ծխեցու տեղից ելնելուց՝ պէտք է զգոյշ մնան, որ ոչինչ նշան չթողնեն, փամփուշտ կամ այլ բան չձգեն գետին։ Խմբապետը և յետնապահ մարտիկները համարում են հայդուկներին, նրանց թիւը ստուգելու համար և նոյն կարգով առաջ են գնում։ Յոգնածներին անմիջապէս օգնութեան հասնում, նրանց բեռը թեթեւացնում են, կամ փամփուշտների ամաններէից են վերցնում, կամ հացի տոպրակը, իսկ անհրաժեշտ դէպքում և ամբողջ բեռը։ Վերջին ժամանակները ջրի ամաններ էլ էինք վերցնում, թիթեղից պատրաստած, վրան շապիկ հագցրած, որ թէ գիշերը չփայլի և թէ ցորեկը ջուրը զով մնայ։ Խրաքանչիւր աման պարունակում է 1—1½ շիշ ջուր։

Առաւօտեան, դեռ լոյսը չբացւած, պէտք է անպայման հասնին իրենց դիրքերը։ Եթէ լեռ են բարձրանում, ընտրում են աւելի ամուր բարձրորոտ և բարձր տեղեր, որպէս զի կռւի ժամանակ կարողանան լաւ պաշտպանւել։ Գլխաւորապէս ընտրում են գիւղերից, բնակութիւններից ու ջրերից հեռու տեղեր, ուր մարդիկ և ոչխարները մուտք չեն գործում։ Լոյսը բացւելուն պէս՝ ամենքն էլ հանգիստ և անշարժ պառկում են բարերի կամ թփերի տակ։ Մի քանի պահապաններ են նշանակում, հսկելու համար, իսկ մնացածները քնում են, եթէ ցուրտը թոյլ է տալիս։ Եետոյ հերթով վեր են կենում հսկելու։ Հսկիչ ընկերները զինւած են լինում հեռագիտակով։ Դիտում են նրանք շրջակայքը, հեռու ճամբաները, գիւղերի մէջ կատարուող շարժումները և այլն։ Եթէ տեսնում են, որ իրենց կողմը ոչխար է գալիս, որ հովիւները կարող են իրենց նկատել կամ եթէ նշմարում են մի անցորդ, կամ մերձակայքում որևէ արտասովոր շարժում, — այդ նշանակում է, որ հայդուկների ներկայութիւնը նկատւել է և որ նրանք վտանգի են մատնւած։ Այն ժամանակ պահապանները իմաց են տալիս խմբապետին, որը և անում է պէտք եղած կարգադրութիւնները։ Բոլորին արթնացնում է, աւելի լաւ դիրքեր են գրաւում և սպասում են թշնամուն։

Սովորաբար, նախ բրդերն են գալիս, ապա և զինուորական ուժը (եթէ կան), ու միացած գրոհ են տալիս հայդուկների վրայ։ Գուրդ տեղում է մինչև երեկոյ, մերթաջող, մերթ անաջող, բայց առհասարակ հայդուկների կողմէ է յաղթանակը, չնայած որ միշտ անհաւասար է լինում կռիւը, թշնամու ուժը անհամեմատ մեծ է լինում։

Եթէ կռիւը տեղի է ունենում առտւանից, խեղճ հայդուկները ամբողջ գիշերը ճանապարհ եկած, անքուն, ուժասպառ, կռւի օրն էլ ստիպւած են ոտքի մնալ և էլի գիշերը պէտք է քայլեն, առանց հանգստանալու, դէպի աւելի ամուր դիրքեր, որովհետեւ միւս օրը թըշնամին սկսում է աւելի ևս կատաղութեամբ հետամուտ լինել, որպէս զի գտնէ հայդուկների հետքերը։ Երբեմն պատահում է, որ խումբն անցնում է անմարդաբնակ

լեռներով։ այդ դէպքերում մեր ռազմիկները սովորաբար ազատ են լինում և նոյնիսկ կարողանում են ցորեկով էլ ճանապարհ գնալ։

Ահա այդպէս են «գինակիր» խմբերը։ Միւս ձևի խմբերը կոչւում են «հայդուկային»։ Նրանք տարբերւում են նրանով, որ աւելորդ հրացաններ չեն վերցնում հետերին։

Սաղմաստից ճանապարհ ընկնելուց՝ առջի գիշերը հասնէր Դերիքի Սպիտակ լեռը, ուր անցուցինք ցորեկը։ Երեկոյեան շարունակեցինք ու հասանք Շէրօի ալբուր Երրորդ գիշերը՝ Ազգային ալբուր 2-րդ Երրորդ գիշերը հասնէր 2-րդ ալբուր Գեադուկը։ Այդ գիշերւայ մեր գիծը անցնում էր Ս. Բարթողիմէոս վանքի մօտով։ Գարուն էր, ջրերի առատ ժամանակաշրջանը, ամեն մի ձորակով ջրեր էին վազում։ Բարթողիմէոս վանքի մօտ գտնւած բոլոր չիմանները (արօտ) ջրով էին ծածկւած. մենք էլ հէնց այդ չիմաններով էինք գնում և գրեթէ ամբողջ գիշեր՝ ջրերի միջով։ Ոտներնիս բոլորովին փափկել էր և բարերից ծեծւել։ Գարնան գիշերները կարճ լինելով՝ շուտ չէինք կարող մեր կայանները հասնիլ։ Լուսանում էր, բայց դեռ բաւական ճանապարհ ունէինք. տեղ-տեղ պէտք էր լինում գետերով անցնիլ։ Դրա համար անհրաժեշտ էր, որ մի քանի տղերք հանէին ու փոխադրէին ընկերներին հակառակ ափը. այդ գործողութիւնը կատարելու միջոցին՝ բաւական ժամանակ էր կորչում։ Քայլում ենք ամենայն արագութեամբ, երբեմն վազէվազ, որպէս զի լուսաբացին դաշտումը չմնանք։ Անցանք 2-րդ գիւղի մօտից, դուրս եկանք ճամբայ դէպի աջ և սկսեցինք բարձրանալ դէպի լեռը. տարւայ այդ ժամանակը 2-րդ ալբուրի մէջ դեռ մեծ քանակութեամբ ձիւն էր մնում։

Բարձրանում ենք լեռը. մինչև լոյսի կատարելապէս բացւիլը մի փոքր ի շատ յարմարաւոր դիրք գտանք, մի լաւ աղբիւրի մօտ նստեցինք։ Գիւղացիք սկսել էին իրենց առօրեայ պարապմունքը։ Մենք էլ հանգստանում էինք, բայց ոտքերնիս չէինք կարողանում գետին դնել։ Հազիւ էինք պառկել, մէկ էլ տեսնենք՝ մի մարդ բրդալան տարազով, մի չուան էլ ուսին ձգած, անցնում է մեր դիմացի լեռան լանջով։ Նա ինքն էլ իսկոյն նկատում է մեզ. բայց որովհետեւ բաւական հեռու էր՝ չէր կարելի հասնել ու բռնել նրան, իսկ հրացան արձակել անյարմար էր, որովհետեւ 2-րդ գիւղը մեր դիմացն էր, կարող էին լսել հրացանի ձայնը. ուստի մենք չտեսնել ձեւացանք, կարծելով, որ կ'ենթադրէ թէ մենք էլ բրդեր ենք ու հանգիստ կ'երթար։ Բայց հէնց որ անհետացաւ՝ իսկոյն վազեց գիւղը, չէնց մտաւ գիւղը թէ չէ՝ իրարանցում ընկաւ այնտեղ։ Այդ նշան էր, որ պատրաստւում են մեր դէմ գալու։ Քիչ յետոյ ձիւնորներ ու հետեակներ գիւղից դուրս ելան և զանազան ուղղուած թիւններով դէպի մեզ էին գալիս։ Մենք էլ իսկոյն մեր

ճանապարհը փոխեցինք, աւելի յարմար դիրքեր գրաւեցինք և սպասում էինք: Յանկարծ մի խումբ բրգեր, մի երկու շուներ հետերին առած՝ դուրս եկան մեր դիմացի սարի գլուխը: Մենք սկզբում չուզեցինք կուռել, որովհետև շատ էինք ծանրաբեռնուած, կուռելը մեզ ձեռնտու չէր. քրդերէն սացինք նրանց. «մեզանից ձեռք քաշեցէք, օգուտ չէք տեսնի, մենք ձեզ հետ գործ չունինք, մենք ուղևորներ ենք»: Բայց տեսնեք, որ բերդերը չեն լսում ու աւելի լաւ դիրքեր են գրաւում, — բարձրաձայն գոռացինք. «անիրաւներ, դէ՛ որ այդպէս է՝ բռնեցէք, գնդակը եկաւ», ու սկսանք բոլորը միանգամից արձակել: Իսկոյն նրանք պահեցին բարերի տակ ու սկսեցին իրենք էլ մեզ վրայ կրակել:

Քրդերը մի քանի տեղ էին դիրք բռնել, նոյնպէս արել էինք և մենք: — Պոխը շատ դանդաղ էր առաջ գնում: մեզ վրայ յարձակողները — որոնց մէջ կային և մի քանի զաբթիաներ, շէշխաններով էին զինուած. միայն մի քանի փամփուշտաւոր հրացաններ կային մէջերին: Հիմա բանը նրանում է, որ անպիտանները մեզ անհանգիստ են անում. ո՛չ կարող ենք չկուռել, որովհետև կարող էին աւելի մօտենալ մեզ ու աւելի լաւ դիրքեր գրաւել, և ո՛չ էլ կուռի նման էր մեր դիմագրութիւնը: Ամբողջ օրը ընդհատ-ընդհատ կրակում էինք երկու կողմից էլ: Մեզ մօտ էլ ջուր չկար. եղանակը տաքացել էր ու արևի կիզիչ ճառագայթները այրում էին մեզ: Մենք սպասում էինք, որ շուտով ահա Բաշ-Կալէից զօրքերը օգնութեան կը գան և կուռել կը տաքանայ. բայց Բաշ-Կալա այնքան հեռու էր, որ օգնութիւնը ուշ երեկոյեան էր հասել, իսկ մենք այդ ժամանակ արդէն հեռացել էինք:

Այդ օրը մեր դիրքերը շատ վատ էին. եթէ մեր վրայ մի լաւ ուժ դուրս գար՝ կարող էինք շատ վնասուել: Մի երկու քիւրդ՝ մօտն ձորը, մի քարի ետև ու սկսան մեզ վրայ կրակել: Իմ դրութիւնը շատ վատ էր. մի բար չկար, որ յետեւ պաշտպանէի նրանց գնդակներէն. ո՛ր կողմ դառնում էի՝ բաց էի մնում, — ուղղակի սարի լանջին, գետնի վրայ պառկած: Բարեբախտաբար, դուրս եկաւ, որ քրդերի հրացանները շէշխաններ են ու ինձ չէին հասնում գնդակները: Հիմայ ես սկսեցի գնդակներ նետել դրանց պահող բարի վրայ: Գնդակները շեշտակի զարնում էին բարին. քրդերը մնացել էին շարած. ո՛չ կարող էին փախչել, ո՛չ էլ իրենք էին կարող գնդակ հասցնել ինձ: Իսկ ես անհամբեր սպասում էի, որ դուրս գալուն պէս խփեմ նրանք էլ այդ լաւ հասկանալով, լատարկուած մնացին բարի ետևը մինչև երեկոյ:

Մեր դիրքերի արևմտեան կողմում Գ ու ա վ ա գիւղն էր. մօտաւորապէս 3000 քայլ հեռու: Գիւղացիք դուրս են եկել խմբովին գիւղի կտուրները ու մեզ էին նայում: Տղերքն ասում են ինձ. — «հապա՛ մէկ փորձիր բո նոր

ձևի հրացանը, տեսնենք մինչև նրանց կը հասնի» (մենակ ես ունէի Մօսինի լաւ հրացան): Արձակեցի. մէկ էլ տեսնենք՝ ամբողջ ժողովուրդը ցիրուցան եղաւ. նշան էր՝ որ գնդակը շատ մօտ էր ընկել: Հեռու տեղերը իմ հրացանը լաւ գործ էր տեսնում և այդպէս հեռու արձակած գնդակները խիստ զարմացնում ու սարսափ էին ազդում քրդերի վրայ: Այդ կուռի մէջ՝ քրդերից սպանեց 2 հոգի:

Երեկոյեան դէմ քրդերը կամաց-կամաց քաշեցին, մենք էլ մեր ուղին բռնեցինք: Գնալուց առաջ, նոր-ձևի փամփուշտներից մէկը ձգել էինք մեր դիրքում. միւս օրը գտել էին քրդերը և մի առանձին, առասպելական ձևով են խօսել այդ փամփուշտի մասին. երբէք չէին տեսած այդ տեսակի փամփուշտ:

Ամբողջ գիշերը քայլում էինք, անքնութիւնը շատ էր նեղում մեզ. ուր որ նստում էինք հանգստանալու՝ խփոյն տղոց բռնն էր տանում, որովհետև երկու գիշեր ու ցորեկ էր, որ տնըդհատ շարժման մէջ էինք: Երբ հասանք խոշապ գետի ափը, տղաներից մի երկուսը հանեցին փորձելու համար, թէ կարո՞ղ ենք արդեօք անցնել, բայց ջուրը գլորում ու բշում էր նրանց. ոչ մի հնարաւորութիւն չկար անցնելու: Ստիպուած եղանք մի քիչ էլ յետ դառնալ ու ճանապարհի կողքին մի ապահով ձորի մէջ մտնել: Շարեշոր պառկեցինք այդտեղ: Այդ օրը մեր ետևից ձիաւորներ են ընկնում մեզ գետնելու, բայց ոչ դիմաքով չէ անցնում, թէ մենք մի այդպիսի տեղ ապաստան կը գտնենք: Երեկոյեան, երբ երթեկութիւնը դադարեց, մութը ընկնելուց յետոյ, ձորից դուրս եկանք ու նորէն դիմեցինք դէպի խոշապ: Վալաղները գիտէին գետի ծանծաղուտ ու լայն տեղերը, ուսկից կարելի էր անցնել Գացինք այն կողմը, բոլորս հանեցինք, իրար ձեռքից բռնեցինք ու զոյգ-զոյգ, երեք-երեք անցանք միւս ափը, կրկին հագնեցինք ու ճանապարհ ընկանք: Գնում ենք Բ ու էլ գիւղի մօտով դէպի Բ ա շ է թ լ յ ե ու: Գիւղի մօտով անցնելիս, կարողացանք վալաղներից մէկին ներս մտցնել, հաց գնելու համար: Առաւօտեան բարձրանում էինք հսկայ Բ ա շ է թ ի լանջերով դէպի վեր: Լեռնաշղթայի մեծ մասը դեռ ևս ծածկուած էր ձիւնով. լուսաբացին՝ գտնւում էինք բարձունքներից մէկի վրայ: Հրաշալի է դիտել այդտեղից արևի ծագումը: Լաւ դիրքեր պատրաստեցինք ու նստեցինք: Այժմս բոլորովին ապահով էինք և ոչ մի ուժից չէինք վախենում, որովհետև դիրքերն իս այնքան լաւ էր, որ կարող էինք ջարդել, ինչ ուժ էլ որ գար: Քուէլից մեզ համար մի տոպրակով հաց բերին երկու գիւղացի ու դարձան. նրանք մեզ պատմեցին, թէ ինչպէս երէկ ձիաւորները ընկել էին լեռներն ու դաշտերը, մեզ էին ման գալիս: Այդ ձիաւորներին մենք ևս տեսանք մեր դիտակներով. այս ու այն կողմն էին սլանում, մեր հետքը գտնելու որևէ նշանով. բայց ո՛ր. Երեկոյեան սարից

իջանք և ուղղեցինք Հ ու Ր Թ ի կ ա յ Հ ա վ շ ի կ ոչ-
ւած տեղը: Ոչխարների ապաստարան էր, այդ ժամա-
նակ ազատ: Տղաներից երկուսին զրկեցինք ձիւն բերելու
ցերեկայ համար (հոգ ջուր չկար) ու մենք էլ նստե-
ցինք հանգստանալու: Այդ օրն ևս լաւ անցուցինք, մեզ
անհանգստացնող չ'եղաւ. երեկոյեան դեռ մութ չ'եղած՝
դուրս եկանք մեր քարանձաւներից դաշտը և հանգիստ
առաջ էինք գնում:

Անցնում էինք Հ ն դ ս տ ա ն կ ոչւած հայաբնակ գիւղի
մօտով: Մեր վալադը սխալմամբ տարաւ հէնց գիւղի
մօտը, գիշերը դեռ շատ ուշ չէր: Մի երկու գիւղացի
այդտեղ գոմէշներ էին արածեցնում. մէկը մեզ նկատե-
լով՝ կարծել էր թէ աւազակներ ենք՝ սկսեց ընկերոջ
կանչել. «Ահօ՛, փախի՛ր, Ահօ՛, փախի՛ր»: Հէնց որ տե-
սանք նրանց փախուստը, մենք էլ փախանք: Մի երկու
րոպէից՝ հաւարն ընկաւ գիւղը և կտրիճ գիւղացիք
հրացաններով անմիջապէս դուրս եկան և սկսան մեր
ետեւից կրակել: Մենք էլ ընկել ենք ջրած ցորենի ար-
տերը, մինչև ծնկներս խուած ցետի մէջ, փախչում ենք,
բայց բնաւ հրացան չենք արձակում: Նրանք բաւական
կրակեցին—Մինչև Խոշապ գետը այդպէս վազեցինք ու
իրար ձեռք բռնած, առանց հանելու թափեցինք ջուրը,
անցանք միւս ափը: Հնդստանցիներից փախանք, վախե-
նալով մի գուցէ կառավարական պաշտօնեայ լինէր այդ-
տեղ ու իմանար մեր ինչ լինելը: Նոր-գեղի մօտով
բարձրացանք Վարագայ լեռը: Դեռ չբարձրացած, երկու
վալադները զինաթափ անելով, ուղարկեցինք բաղաբ,
մերայնոց յայտնելու (Պետօին), որ տեղ պատրաստեն և
գիշերւայ համար վալադներ ուղարկեն: Կէս օր էր, որ
քաղաքից մեր մի բանի ընկերներն եկան ու մեզ մօտ
երկու վալադ թողնելով գնացին. մեր աւելորդ տարձա-
նակներից էլ տարան: Երեկոյեան ահագին զառիվայրով
իջնում էինք ցած, դէպի դաշտը: Այգեստանի մօտ մի
այգիում նստած սպասում էինք, իսկ մի բանիսը գնացել
էին տեղ պատրաստելու: Եւ ահա նրանք մօտեցան մեզ
ու կամացուկ տարան մտցրին մի տուն: Այդտեղ էր
և Պետօն: Ուրախութեան չափ չկալի: Բոլորի հետ գրկա-
խառնում ու համբուրում էինք: Սրտառուչ էր կանանց
դիմաւորումը, նրանց արտասուքն ու ուրախութեան ցոյ-
ցերը: Հաց բերին ու կուշտ մը կերանք: Երկար, ան-
վերջ խօսակցութիւն, կուի մասին տեղեկութիւններ և ըն-
մեր կուի մասին նրանք արդէն լսել էին և ի միջի
այլոց պատմեցին, որ կառավարութիւնը հետեւեալ օրն
իսկ զօրք էր ուղարկել մեր գալիք ճանապարհը և կօրդօն
(պահականոց) դրել նոր-գեղի կեանքում: Մենք հէնց
այդ կօրդօնից հեռու չէինք անցել: Միւս օրն, երեկոյեան
և առաւօտեան ժամու ժամանակ (տեղացիք ասում են
ժամխոր կիսիս) խմբի տղայոց բաժանեցին մի բանի
մասերի և տեղաւորեցին զանազան թաղերում, տների
մէջ: Վանայ մեր կազմակերպութիւնը բաւական ուժեղ

էր: Աւելորդ զէնքերը տեղաւորեցին մի քանի տներում
յատուկ թագստոցների մէջ:

Բաւական ժամանակ մնալով Այգեստանի մէջ, ձանձ-
րացել էինք, մինչդեռ ահագին գործ կար: Մինչ այն՝
Գաշնակցութիւնը ոչ մի ընկեր չէր զրկել շրջակայ գա-
ւառները կազմակերպելու: Արմենականները մի քանիսին
զրկել էին առաջները, բայց միայն ամենամօտ գաւառը,
ինչպէս Հ ա յ ո ջ -Չ ո Ր, այն էլ շատ քիչ ու անկանոն
կերպով: Գաւառացիք ընդհանրապէս անուշագիր էին
թողնւած:

Գաշնակցութիւնը որոշեց մի թեթեւ քաբողջական
խումբ մտցնել մի քանի գաւառներ՝ կազմակերպութիւն-
ներ ստեղծելու, կօմիտէներ հիմնելու, գաւառաց ձայնի
իրաւունք տալու կենտրոնական կօմիտէի մէջ և ըստ
կարելոյն զէնք մտցնելու համար: Այս ձեռնարկու-
թեանը գլխաւորապէս համաձայն ու պաշտպան էինք
կովկասցիներս և մեզ հետ գտնւող գաւառացի ուժերը,
նաև Վ ա զ գ է ն ը, որ իր խմբերով այդ ժամանակ միա-
ցել էր մեզ (Վազգէնը արմենական էր եղել): Իսկ
Վանի տեղական կօմիտէն, իրեն պարագլուխ ունենալով
Աբլորը — Ոսկանը, միանգամայն հակառակ էր «Ինչ
կարիք կայ գաւառաց ձայն տալ, կազմակերպել, զէնք
հայթայթել, նրանք չեն կարող զէնքերն իրենց մօտ
պահել, դեռ յեղափոխութեան մասին գաղափար չունին,
և մենք հազիւ կարողանանք մեզ զինել»...

Քաղաքացիք բնաւ չէին ուզում, որ մենք գաւառներն
երթայինք, նրանց հետ յարաբերութեան մտնէինք: Նրանք
կուզէին, որ բացի իրենցից, ուրիշ մարդկանց չձանա-
չէինք և ինչ որ անելու լինէինք՝ իրենց միջոցով միայն
անէինք: Այդպիսով մեր մէջ երկու հակառակ տարրեր
առաջ եկան. մի կողմը մենք էինք, որ պնդում էինք
գաւառներն անցնելու անհրաժեշտութեան վրայ, միւս
կողմը տեղական կօմիտէն՝ պարագլուխ ունենալով Աբ-
լորը: Չէնքերը գտնւում էին տեղական կօմիտէի տրա-
մադրութեան տակ, ի բաց առեալ 6—7 հրացանից, որ
գտնւում էին մեր ձեռքում: Կօմիտէն չէր տալիս զէն-
քերը: Նա երկար ժամանակ բաշխեց մեզ և չէր ու-
զում մեր տարած զէնքերի գէթ մի մասը մեզ յանձնել
իրենց փամփուռներով: Երբ մենք վճռեցինք մեր ձեռքին
եղած զէնքերով դուրս գալ գաւառները և մեր ձեռ-
նարկած գործը առաջ տանել, Աբլորը և իւրայինները
նկատելով, որ զրկւում են մի խոշոր ուժից, խոստացան
ի վերջոյ պէտք եղած զէնքերն ու պարագանքերը մեզ
յանձնել: Բայց այդ քաշքշուկները բաւական յետա-
ձգեցին մեր գործը: Գաւառները դուրս գալու համար՝
մեզ պէտք է օգնէին գաւառացիները, որոնցից
մի բանիսը գտնւում էին մեր մէջ և խոստանում էին
բոլոր կարեւոր մարդկանց հետ մեզ ծանօթացնել: Դրանց
մէջ էր Շ ա հ Ր ու Ր ա յ Ռ է ս ը, ինչպէս անւանում
էին տեղացիք: Նա տարիքոտ մարդ էր և փախստական

եղած, երբ ի վերջոյ բարեհաճեցին զէնքերը մեզ յանձնել, շտապով գործի սկսանք: Այդ ժամանակ ընդհանուր ներման իրատէն էր հրատարակել, որով բոլոր բանտարկեալները պէտք է ազատուէին: Ներման արժանացան և վանի բանտարկեալները, որոնց թուում գտնուում էին մեր ընկերներից մի քանիսը: Հէնց այդ օրը նրանք դուրս եկան, նոյն օրն էլ մենք վճռել էինք ելնել քաղաքից: Բանտարկեալների ազատման լուրն առնելուն պէս՝ տեղական կօմիտէն կամեցաւ մեզ սպասեցնել տալ, որպէս զի ազատաձններին տեսնէինք և նրանց կարծիքն էլ իմանայինք: Կօմիտէի նպատակն էր այդպիսով մի քանի օր էլ ուշացնել և եթէ կարելի է մի կերպ յետ պահել: Իսկ մենք վճռել էինք հաստատապէս այդ օրը ելնել և այդպէս էլ արինք:

Օգոստոսի վերջերին, 12 հոգուց բաղկացած քաղաքական-կազմակերպական խումբը դուրս եկաւ քաղաքից և ճանապարհեց դէպի Հայոց-Ձոր: Առաջին գիշերը իջեանցինք զուտ հայաբնակ Բերդակ գիւղում: Ժողովուրդը շատ լաւ ընդունեց մեզ: Մի ցորեկ մնացինք այդտեղ և պէտք եղած կարգադրութիւնները սկսեցինք: Խումբ կազմեցինք ու անցանք Կէմ գիւղը: Հայոց Ձորի ամենաբազմամարդ գիւղն է, մօտ 200 տուն, զուտ հայաբնակ: Ժողովուրդը այդտեղ այնպէս կտրիճ չէ, ինչպէս Բերդակի մէջ: Այդտեղ ևս խումբ կազմելուց յետոյ, անցանք Քէրծ գիւղը, որ գտնուում է Արտոսի ստորոտում: Նախ քան այդ՝ մի ցորեկ մնացինք խուսապ գիւղում: Մի քանի տեղերից մարդիկ կանչեով (Հիրձ, Կղզի, Ղզըրաշ և այլ գիւղերից) բացատրեցինք գործի պահանջը, կազմակերպութեան ձեւը, մեր ուղղութիւնը և մեր ո՛վ լինելը: Գիւղացիք ուրախութեամբ ընդունեցին մեր առաջարկները և հեռացան: Այդ կազմակերպման ժամանակ բաւական օգնում էր Ռէսը, երբ հաւաքում էին մարդկանց ու խօսում նրանց: Ռէսն էլ իր կողմից աւելացնում էր. «յօւրէնէ՛ք, յօգընէ՛ք, լծէ՛ք ես» (օգնեցէ՛ք, օգնեցէ՛ք, գործի մէջ լծեցէ՛ք):

Այսպէս Հայոց Ձորի մի քանի գիւղերը կազմակերպելուց յետոյ, Արտոսեան լեռներով անցանք Շատախի կողմերը: Արտոսեան լեռների համար իբրեւ վախճան վերցրել էինք Քէրծից Կարապետին (հանգուցեալ): Յորեկը մնալով Արտոսի գագաթին՝ ղրկեցինք նրան Ֆէսանդաշտի Առեղ գիւղը, տեղ պատրաստելու: Ֆէսանդաշտը, փուլած Արտոսի հարաւային ստորոտում, պարունակում է իր մէջ չորս հայաբնակ գիւղեր, որոնցից մէկը բրդախառն: Այդ ժամանակ քոչարները գեռ չէին հեռացել այդ կողմերից: Վրանաբնակ բրդեր են, որ գալիս են Միջագետքից ահագին բազմութեամբ, իրենց տասնեակ հազար ոչխարներով, ջորիների և ձիերի երամներով, երկու ամիս մնում են Շատախի, Մոքսի լեռներում, ուր իրենք հողեր ունին. յետոյ նորէն վերադառնում են իրենց տեղերը: Քոչարները նոյնպէս համիդիէներ են. դրանց ցեղերից

յայտնի են Միրանցիք և Դուտերցիք: «այդ ժամանակ Միրանցոց աղան էր Մստօն» Մուստաֆայի աշայ, իսկ Դուտերցոց Աղայէ-Սոր (Կարմիր-աղայ): Երկու ցեղերից աւելի ազնիւ ու աշխատաւոր են Միրանցիք, իսկ Դուտերցիք աւելի աւազակաբարոյ: Միրանցոց Մստօն բաւական ազատամիտ մարդ էր և ոչ այնքան մոլեռանդ, ինչպէս միւս բրդերը: Երբեք նամազ չէր անում և խօսքը գալուց՝ շէյխին հայհոյում էր: Մստօն բացի դրանից՝ և հայասէր էր. նա միւս բրդերին ատելով ասում էր. երբ բրդերի մասին խօսք էր բացւում՝ նա ասում էր. «ո՛ր են այդ հայ զաջալները, ինչո՞ւ չեն գալիս այս անպիտաններին մի լաւ ջարդում»:

Երբ քոչարները գալիս են Շատախի և Մոքսի կողմերը եայլադ, նրանք իրենց վրաները խփում են լեռների կատարներին, ձիւների մօտ. նրանց ոչխարները ծածկում են լեռ ու ձոր, ջորիները բաց են թողնում լեռների մէջ ահագին խմբերով և առանց որեւէ հսկողութեան: Միայն վերադառնալու օրը առաջներն են անում ու բշտում: Ձիերը՝ արաբական նժոյգներ են. հեծնում են կամ մերկ կամ շատ թեթեւ թամբ են դնում, որ յատուկ է քոչարներին. կռիւ պատահած ժամանակ հեծնում են ձիերը ու սուսերամերկ մի ցեղը յարձակում է միւսի վրայ. այդպէս են կռւում: Մեծ մասամբ զինւած են փամփուշաւոր հրացաններով: Դրանց զգեստը կտաւից է, մի երկար շապիկ, որը ծունկերից ցած է իջնում, կտակէ վարտիկ, մի թեթեւ բոլոգ մետաքսէ փուլ շիով (մետաքսէ մեծ թաշկինակ), համալեւա թէ բորիկ են լինում, նոյնիսկ նրանց աղաները: Բաւական հարուստ համայնք են: Պատմում են, որ Միրանցիք երբեմն հայեր են եղել և մինչև այժմ էլ մի քանի ձեւակառութիւններ պահում են: Քոչարները շատ թեթեւ և արագավազ են և լաւ նպատակին բար նետող: Ասում էին, որ միայն Մստօն 10,000 ոչխար ունի, իսկ ոսկիներին հաշիւ չկայ: Մստօն Շատախի մէջ մի գիւղ ունի Արմշուտ անունով: Ամեն անգամ գալուց՝ գիւղի ռէսին յարմար նւէրներ պէտք է բերի, գոնէ մի լաւ արաբական նժոյգ: Մստօն Շատախում մի մօտ ծանօթ հայ ունէր, կարծեմ Արրիկ անունով, որին անչափ սիրում էր և ամեն անգամ նւէրներ էր բերում:

Երեկոյեան մութը ընկնելուն՝ Արտոսի ահագին բարձրութիւնից սկսանք իջնել դէպի Ֆէսանդաշտ: Արառքը քարքարոտ ու բաւական բարձր լեռ է. Յ ժամայ մէջ հազիւ կարողացանք իջնել: Գիշերը առեղ գիւղից մարդիկ եկան՝ մեզ առաջնորդելու դէպի գիւղը: Մեզ տարան մօցրին մի յարդանոց, ուր մնացինք այդ գիշերւայ մի մասը և միւս ցերեկը: Զարդանոցի տէրը, Ռէսի ամենամօտ մարդկանցից էր. Ռէսը իրեն շատ ազատ էր զգում ու միշտ իր սովորական բարոզն էր սկսում. «յօգընէ՛ք,

յօգընէ՛ք ինի՛: Իսկ երբ դուրս էինք գալիս լեռները՝ Ռէսը շատ էր յոգնում. ամբողջ էր և յոգնելու ժամանակ ասում էր. «Իմ խմէր էսա մթուս եօթ գիրք աւետարան վալլահ չըմ կանայ ինչխօյ չըմ կանայ քելել»... Աւելի նեղն ընկած ժամանակ, երբ շատ էր յոգնած լինում, ասում էր. «Ի՞նչ գործ ունիս էսա տեղ, էս սարերումը թռի, թռի, թռի, էս քարէն էն քարը, մկայ էրթի նստի բանտ, իմ ջուր իմ առաջ, իմ խաց իմ առաջ»:

Ռէսը մի տարօրինակ տիպ էր: Մի անգամ աւազակ Շաբիրը դրա տունը շրջապատել էր, որ սպանի: Ռէսը, եղբորը հետ, ամբողջ գիշերը դիմադրել էր, մի երկուսին վիրաւորել և էլի ձեռք չէր ընկել: Այդ դէպքից յետոյ «ղաջաղ» էր ընկել: Բազմանգամ ընտանիք ունէր, որ մի տեղ նստած, թշառ կեանք էր վարում: Գաղափարի համար էր արդեօք նետել այդ մարդը—յայտնի չէ. նրան սպանեցին Պետոի և արմենականների ջարդի միջոցին (1896-ի ամառը):

Առիզում խուժը կազմելուց յետոյ՝ անցանք Սիվտկնայ մէրին: Անտառից ոչ այնքան հեռու, գտնւում է Սիվտկին հայաբնակ գիւղը, Շատախի ձորի մէջ, Շատախ-ջուր կոչւած գետի ափին: Ժողովուրդը քաջ է, քիչ-շատ զէնք ունեցողներ էլ կան: Լուր տւինք, Սիվտկնից եկան մեզ մօտ, հաց, սեր, պանիր բերին, հիւրասիրեցին: Այդտեղից մարդ զրկեցինք Թաղ (Շատախի գիւղաքաղաքը, Սիվտկնից 4 ժամի վրայ, զօրք ու գայմագամ է նստում), տեղ պատրաստելու: Սիվտկնիք միւս օր ոչխար մորթեցին մեզ համար: Սիվտկնիցներից մի երկու հոգի մասնակցել էին գարնան զինակիր խմբին, այդպիսով մեզ արդէն ծանօթ էին:

Մնացինք գիշերը Սիվտկնի անտառում, ուր լաւ ցուրտ կերանք, բայց և այնպէս գոհ էինք մեր վիճակից: Սիվտկնիք այդ ժամանակ գտնւում էին եայլաղ: Զրեբը յստակ, օգը հրաշալի, գիւղացիք՝ հիւրընկալ...

Միւս օրը թաղեցի երկու վաղաքները պատրաստ էին և մենք երեկոյեան ճանապարհ ընկանք դէպի Թաղ: Ճանապարհնիս ձորի միջով էր, մինչև Թաղ: Թաղեցիք մեզ խորհուրդ էին տւել չմտնել այդ գիւղը, համարելով այն անապահոյ: Մեզ պէտք է տեղ տային Թաղի մօտ գտնուող լեռան մի այրում, որ բաւական յարմարութիւններ ունէր: Այրի ճանապարհը շատ վտանգաւոր էր, բաւական էր ոտքդ սայթաքէր՝ ուղիղ ձորը կը նետւէիր: Այրը երեք յարկանի էր. մենք տեղաւորեցինք երրորդ յարկի մէջ: Ցերեկը անցկացրինք այրի մէջ, իսկ երեկոյեան Պետոն և Շէրօն գնացին Թաղ ու պէտք եղածը խօսեցին կարեւոր մարդկանց հետ. կազմակերպեցին ու երկու օրից դարձան մեզ մօտ: Թաղեցիք իրենց անցեալով յայտնի էին. յեղափոխական ոգի կար նրանց մէջ: Թաղը ունեցել է յայտնի մարդիկ, ժողովուրդն էլ բաւականաչափ զինւած է: Աղքատ են, պարապում են շալէ

գործւածքներով, արհեստներով ու առևտրով: Թաղը բաղկացած է մօտ 350—400 տնից, գտնւում է Տիգրիսի ափին: Մի քանի օր մնալով, պէտք է անցնէինք ուրիշ կողմ: Թաղից մեզ լուր բերին, որ կոռավարութիւնը արդէն իմացել է մեր այնտեղ գտնւելու մասին. պէտք էր հեռանալ. այդ նոյն ցորեկն էլ տեսանք, որ մի խումբ զինւորներ ճանապարհորդական պատրաստութիւններ տեսած, մեկնեցին Տիգրիսի ընթացքի հակառակ կողմով. մենք ևս կասկածեցինք, որ կարող է ճիշտ լինել, բայց յետոյ դուրս եկաւ, որ սխալ է եղել մեր և գիւղացոց ենթադրութիւնը:

Երեկոյեան իջանք ձորը (երրորդ օրն էր), որպէս զի մեկնէինք: Թաղեցիք ձորի մէջ մեզ համար ընթրիք էին պատրաստել ու ճամբու պաշար: Ընթրեցինք, առանք պաշարը և ուղղեցինք դէպի Սակա-Մէրին: Ճանապարհը անցնուր էր Տիգրիսի ափով: Գետի աջ ափից ծուկեցինք դէպի մի ձոր, քիչ առաջ գնացինք ու մտանք Սակա-Մէրին: Մի խիտ անտառ, կատարեալ արջի բուռ:

Սակա-Մէրու մօտ գտնւում է Սակ գիւղը, որի անունով էլ անտառն է կոչւում: Հայդուկներից մէկը Սակ գիւղացի էր և անտառի բոլոր խորշերին ծանօթ: Սակում մենք շատ ազատ էինք զգում մեզ, որովհետև... միայն արջերը կարող էին իմանալ մեր այդ տեղ լինելու մասին: Սակեցի հայդուկը մտաւ գիւղը գիշերով, իր ընկերներից մէկին յայտնեց և միւս օրը գիւղացի երիտասարդներից երկու հոգի եկան դէպի մեզ, ճաշ բերելով:

Շէրօն և մի ուրիշը այդտեղից գնացին Կաճէտ, իրենց գիւղը, թէ իրենց ազգականներին տեսնելու և թէ ոչխար բերելու: Միւս օրը երկուսն էլ դարձան, հետները բերելով պաշարի հետ՝ և մի նոր ընկեր: Շէրօն նկարագրեց իր ընկերով քաջութիւնը և աւելացրեց, որ գիւղում մի դաւաճան կայ, պէտք է սպանել: Բայց այդ տղան ատրճանակ չուներ. ընկերների հետ խորհրդակցելով, ատրճանակս նւիրեցի նրան՝ այդ գործը գլուխ բերելու համար:

Անտառի մէջ պառկելու տեղեր էինք պատրաստում, փափուկ հող, վրան չոր տերեւներ փռւած: Մի օր բըրդերը (Սակը բրդախառն գիւղ է) գալիս են այդտեղը տեսնում, մի հատ էլ հին գուլպայ են գտնում, որ նրանց կասկածել է տալիս. իրարու մէջ ասում են. «ղաջաղ կայ անտառում, թէ չէ՝ ո՞վ պէտք է պատրաստէր այս անկողինները»: Միւս օրը ստիպւած ենք տեղերնս՝ փոխել, անտառի մի ուրիշ կողմն անցնել: Այդտեղ էլ մի աղբիւր կար, որ Պոլտկի էր կոչւում: Զուրը շատ քիչ լինելուն, պոլտ-պոլտ էր գալիս: Այդ աղբիւրը մենք էինք սարքել: Եւ ահա դարձեալ երկու քիւրդ գալիս են խոտ ժողովելու մեր նստած տեղից ոչ հեռու: Նրանց տեսնելուն պէս՝ անշարժ մնացինք: Եկան աղբիւրից ջուր խմեցին ու զարմացան, տեսնելով աղբիւրը սարքւած չինւած: «Ովքե՛ր կարող են լինել»... Ընգամենը մի երկու օր առաջ, նրանք տեսել էին աղբիւրը հին դրութեան

մէջ: Եւ դարձեալ կասկածներ: Եւ եղբայրացիքն, որ յղաջաղ կայ: Սկսան բարձրաձայն խօսել ու պառնար: Մենք բոլորը լսում էինք մեր թաքստից: Սկսեցին խօսող գիշեր: Շէրօն և մի ուրիշը մօտեցան ծառերի ետեւից զգուշութեամբ, տեսնելու համար, թէ կարող են ճանաչել նրանց: Տերեւները խշխշացին տղայոց ոտքերի տակ, և բրդերը նկատեցին նրանց: Խուրձները վար նետեցին ու փախան անտառի միջով: Մենք էլ շտապեցինք մեր գլխի ճարը տեսնել: Բարձր բարոտ տեղեր կային, շտապեցինք գրաւել: Երկար մնացինք սպասողական գիւրբի մէջ: Բարեբախտաբար ոչ ոք չ'երեւաց: Քրդերը գիւղում մի քիչ հարա՛հ-հրոց ձգեցին ու լռեցին:

Մեր թաքստի մօտ յանկարծ երևան եկաւ մի մանուկ-հովիւ, որ նախիր էր արածեցնում: Հիմա էլ պէտք էր այդ մանուկից թագնել: Անցել էինք նոսր թփերի ետեւը, ամեն մէկս մի-մի ձիւղ բռնած՝ ծածկում էինք մեր գէմքերը չմասնելու համար... Երեկոյեան նորից իջանք անտառը: Սակեցի հայդուկին ուղարկեցինք գիւղ տեղեկութիւն բերելու համար: Դա մտնում է գիւղը, տեսնում իր ընկերների հետ ու պատմում եղելութիւնը: Ընկերները յայտնում են, որ եթէ բրդերը կուէի չ'եկան հայդուկների հետ—պատճառը Սլօի միջամտութիւնն էր: Հայդուկը սկզբներում, երբ դեռ պարզ, անմեղ շինական էր, կասկածի տակ ընկնելով, փախստական էր դարձել և պահել էր իրենց անտառի մէջ: Իրեն օգնելիս է եղել գիւղի բրդերից մէկը, Սլօ անուանով: Սլօն, մի ծեր քիւրդ, դէպի հայերը շատ լաւ էր վերաբերում: Մի անգամ Շատախի կառավարութիւնը բռնում է այդ Սլօին և սաստելով մեղադրում՝ թէ նա հայ դաջաղներին պահպանում է, հաց է տալիս և այլն: Սլօն չի ուրանում, համարձակ խոստովանում է և ասում, որ ղէի կարող չ'օգնել, քանի որ իրենց գիւղը անտառի մօտ է, ամեն տեսակ մարդիկ գալիս են անտառը, անօթի մնում ու դիմում իրեն, ինքն էլ հաց ունի, տալիս է: Ինձ համար, ասում է, միևնոյն է, հայ է ուղողը, թէ քիւրդը կամ առձիկ... Կառավարութիւնը մնում է ապշած, բաց է թողնում ու սպանում է, որ այսուհետեւ այդպիսի բաներ չ'անի: Սակեցի հայդուկը այդ գիշերը տեսնում է նախածանօթ քիւրդ Սլօի հետ և պատմում ցորեկայ դէպքի մասին: Սլօն կանչում է երկու բրդերին խրատում ու յայտնում մեր ով լինելը և պատւիրում է ոչ ոքի չ'ասել...

(Կր ԵԱՐՈՒՆԱԿԻ)

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆ ԽՍՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

(ԵԱՐՈՒՆԱԿ. «ԴՐՕՇԱԿ» № 6)

1890 թ. սեպտեմբեր 23—24-ի գիշերը, 100 հոգուց բաղկացած խումբը, զինւած արագածիգ հրացաններով, գիւղից դէպի թիւրքական սահմանագլուխը: Գլխաւոր գործող անձերն էին՝ Սարգիս Կուկունեան, Սարգսր Աւետիսեան և Ղարաբաղցի Աբրահամը: Խումբը գնում էր վրէժխնդիր լի-

նելու թիւրքերից ու բրդերից: Խառ գիւղի մէջ սեպտեմբեր 26-ին տեղի ունեցած անցքից առաջ կատարւել էին խմբի ձեռքով սպանութիւններ, աւազակութիւններ և դիմադրութիւն սահմանապահ զինւորներին: Այդ ոճիրների կատարման ժամանակը, տեղը և պարագաները, նախական քննութեան ուրիշ տեղանքների հետ միասին բերում են այն համոզումին, որ նրանք կատարւել են Կուկունեան խմբի ձեռքով: Գէպի սահմանագլուխ գիւղից և այնտեղից դէպի Խառ գիւղը նահանջելիս՝ Սեպտեմբեր 24-ի կէսօրին հայկական խումբը, որի մէջ կային մօտ 15 ձիււոր, երևան եկաւ թիւրքական սահմանագծի վրայ, որ անցնում է Ալաշկերտի լեռնաշղթայով: Թիւրք վիսնների ասելով, խումբը անցաւ սահմանը, յարձակւեց տաճկական Ախլարի գիւղի վրայ, որ գտնւում է Բօզ-Դաղի ստորոտին, վերաւորեց ճանապարհին թիւրքական Աշլին-Օղլի բնակիչ Աւոօ Հուսէին-օղլին և նոյն գիւղի բնակիչ, 70-ամեայ Հասո Մամօ-օղլին, որին յետոյ բերելով ռուսական հողը, սպանեցին: Երբ հաւաքւեցին երկու յիշեալ թիւրք գիւղերի բնակիչները և երբ նկատեց զրա հետ միասին, որ 2իշաղլի կիրճով բարձրանում են սահմանապահ զինւորները, հայոց խումբը յետ նահանջեց դէպի Բօզ-Դաղ: Բռնեց թիւրքաց հողի վրայ գտնուող լեռան մի բարձրաւոր եզր, բարերից պատնէշ շինեց և սկսեց հրացաններով զայպեր տալ դէպի տաճկական Ախլարի գիւղը և միաժամանակ դէպի սահմանապահ զինւորները: Ախլարի և Աշլին-Օղլի բրդերը անցան սահմանը և նկատելով 2իշաղլի կիրճի ձիււորներին, կարճելով, թէ հէնց նրանք էին Ախլարի վրայ յարձակուողը, սկսեցին գնդակներ արձակել դէպի նրանց, սակայն շուտով համոզւելով, որ դրանք ռուս սահմանապահներն են, մօտեցան ու պատմեցին պատահարը: Քրդերի ցուցմունքով, ռուս սահմանապահ զինւորները ուղղեցին դէպի Բօզ-Դաղ: Խումբը կրակեց նրանց ուղղութեամբ, միաժամանակ շարունակելով զայպեր տալ դէպի Ախլարի գիւղը:

Մտածելով, թէ գուցէ խումբը թիւրքիմացութեամբ է կրակում սահմանապահ զինւորների վրայ և կամենալով նախազգուշացնել, սպայ Տրուխաշօվը իջաւ ձիուց և թողնելով իր ընկերներին ապահով տեղ, ինքը մենակ գնաց շաւիղով դէպի Բօզ-Դաղի գագաթը: Հանեց ձերմակ գլխարկը և սկսեց թափահարել, առաջ քայլելով: Բայց հէնց որ նա արեց մի քանի քայլ շաւիղով, Բօզ-Դաղի կատարի պատնէշի ետքից որոտացին հրացանները և մի քանի գնդակ այնքան մօտ անցան, որ նրա կեանքը վտանգի մէջ էր: Համոզւելով, որ խումբը յանցաւոր նպատակով էր գիրք բռնել լեռան կատարին, սպան ղրկեց մի քանի շրջիկներ ծառայող սահմանապահ զօրքի կայանները, օգնութիւն գոչելու: Ինքը սկսեց հետեւել խմբի գործողութիւններին: Միևնոյն ժամանակ վերոյիշեալ թիւրք գիւղերի բնակիչները տեղեկացրին եղած յարձակման մասին թօփրազ-Վալէի թիւրքական իշխանութիւններին և անմիջապէս Բօզ-Դաղ ղրկեց կէս-վաշտ թիւրք ձիււորներ: Սակայն խումբը արդէն հեռացել էր Բօզ-Դաղից:

Սեպտեմբերի 27-ին Խաբալօվին տեղեկացրել են, որ Բօզ-Դաղի վրայ սպայ Տրուխաշօվին դիմադրող հայկական խումբը կազմւել է Անդրկովկասի և թիւրքիոյ զոնադան կողմերից հաւաքւած անձերից, որ նրանք նախ քան դէպի թիւրքական սահմանը գիւղել, ապրել են Սարըղամիշ, Բերնա և Ղարսի շրջանի գիւղերում: Սեպտեմբերի 23-ին ամբողջ խումբը գիշերով ժամանել է Արմուլի գիւղը: Նոյն գիշերին Չուրուղ գիւղից սայլով բերել են նրանց համար 16 բերդակներ: 23-ի երեկոյեան ամբողջ խումբը հաւաքւել է Չուրուղ գիւղի մօտ, ստացել է փամփուշտներ և ապա գիւղերով անցել է Սաաթվերան գիւղի վերեւից դէպի Արաբո, ուղղւել է գետի ափով դէպի 2իշաղլի կիրճը, որով և բարձրացել է Բօզ-Դաղ: Խմբի առաջնորդ-վալադներ են եղել արմուլցի Մարգար Զովհաննիսեան, Միմէօն և Եղօ Մանուկեաններ և Պողոս Տէր Գրիգորեան: Արմուլցի Սարգիս Մարկոսեանը, որի տանը իջեանել էին Սարգսրն ու Կուկունեանը, ընծայել է վերջինին իր մօխաբայն ձիւ: Սեպտեմբերի 23-ին, խումբը մեկնելուց առաջ, վալադ Միմէօն Մանուկեանը (որ 2 տարի ծառայել էր շրջիկ կօմանդայի մէջ

և լաւ ծանօթ էր Բող-Դաղի շրջակայ վայրերին), ուղարկւեց Զարարխանա գիւղը (ուսկից սկսուած է Բող-Դաղի վերելքը 2իշաղլի կիրճով)։ Մանուկեանի նպատակն էր իմանալ, թէ ի՞նչ ուղղութեամբ էին սահմանաւած այդ գիշեր սահմանային պահակի «գաղտնիքները»։

Սեպտեմբերի 21-ին, դէպի Արմուշի երթալիս, խմբի մարդիկ սպանել են 2 քիւրդ՝ Բադօ Ֆերխօ-օղլի և Նրա որդի Համսին։ Խումբը առաջ տւել է Նրանց երեք ուսուրի, խնդրելով ոչ ոքի չ'առել իրենց հանդիպումի մասին։ Բայց յետոյ, երկիւղ կրելով, որ այնուամենայնիւ կարող են մատնել, սպանել է երկուսին էլ։

Սարգիս Կուկունեանին և իր ընկերներին խառ գիւղի մէջ ձերբակալելուց յետոյ (26 սեպտ.) և Նորազուրի մօտ, ձորի մէջ շրջիկ ձիաւորները գտել են հինգ մահմեդականների գիականներ։ Բժշկի և ոստիկանական պաշտօնեայի ըննութիւնից երեւցել է, որ գիականները պառկած են եղել Ղարաչիկ առակի ափին, 50 բայլ հեռու այն շաւղից, որ տանում է տաճկական սահմանագլխից դէպի Կաղզւան։ Գիականների վրայ ահապին քանակութեամբ վերքեր են նկատուել։ մէկի վրայ՝ 19, միւսի՝ 7, երրորդի՝ 6, չորրորդի 12, հինգերորդի վրայ՝ 9 վերք։ Երկրորդ գիականի քիթն է կտրւած, չորրորդի՝ ակունքը։ Մի քանիսի վրայ չկար վերի զգեստը։ Գիականների մօտ գտնուել են ի միջի այլոց գետնի մէջ խրւած մի սուէին, որ բոլորովին նման է խառ գիւղի այգիներում Կուկունեանի ձերբակալելու ժամանակ գտնուած սուէիներին։ Երբ գիականներից առած լուսանկարները ի ցոյց դրւին, թիւրք վկաները ճանաչեցին յանձին Նրանց թիւրք և հպատակներին (հետեւում են անունները), որոնք Ղարսի շրջանից անցել են Տաճկաստան։ Սեպտեմբերի 25-ին Աղբուրաղ առանում զինւած հայերը կանգնեցրին կարաւաններ, որ պատկանում էին Մուստաֆա Չաւուշ Խաւֆ-օղլիին և Մահմեդ Օսման-օղլիին։ սպանեցին Օսման Բաքիր-օղլիին և Նրա ուղեկիցներին։ Քննիչը գտաւ սպանութեան տեղում մի սուէին, ապա լուսանկարչական նէգատիւներ ու թերթերի կտորանքներ, որոնք ապացոյց էին, որ խումբը եղել էր այգետեղ... Ի նկատի առնելով, որ Կուկունեանի բացատրութեան համեմատ, խումբը յետ էր նահանջել դէպի լեռը և խառ գիւղը, որպէս զի սպասէ պատեհ վայրկեանի՝ սահմանը անցնելու համար, ի նկատի առնելով և ուրիշ տւեալները՝ հիմք կայ եկրակացնելու, որ սեպտեմբերի 29-ին սահմանապահ զինուորներին դիմագրող անձերը տրւած են եղել իրենց տեղերում, որպէս հսկիչ-տեղեկատուներ, որ պէտք է հաղորդէին խմբին պատեհ վայր կ ե ա ն ը սահման անցնելու համար։

Դեռ 1890-ի յունիսի մէջ էին նկատել, թէ ինչպէս թիւրքայից և Անգրիովկասի այլ և այլ կողմերից հաւաքուած էին Կաղզւանում հայեր, որոնք մտադիր էին զինւած խմբերով անցնել թիւրքիս՝ վրէժ հանելու քրդերից և տաճիկներից։ Վկայ Գրաչօվի տեղով, Էրզրումի մէջ տեղի ունեցած դէպքից (8—9 յունիս) մի քանի օր առաջ Կաղզւան էր եկել Սասունից մի անձ, որի ով լինելը ճշտիւ անկարելի եղաւ իմանալ։ Ապրելով Կաղզւանում, այդ անձը բանակցում էր մի քանի տեղացի հայերի հետ, որպէս զի կազմակերպեն զինւած խմբեր, թիւրքիս զրկելու համար։ Եւ շուտով, Նրա մեկնելուց յետոյ, սկսեցին հաւաքուել Կաղզւանի մէջ հայեր, զանազան ծայրերից։ Հաջի Թաթոս Ղազանջիեվի վկայութեամբ, յունիսի մէջերը թիւրքական Արաշկերտից Կաղզւան եկաւ թիւրքահայատակ Յարութիւն աղան, անցնելով Բաթումով, Թիֆլիսով և Բազումով։ Յարութիւն աղայի ասելով, նա Կաղզւան եկել էր ընտրելու համար հայ խմբերի հաւաքման կենտրոն։ Նրա ետեւից պէտք է գային զանազան տեղերից 400 կամաւորներ։ Նրանց համար հրացաններ որդէն զրկւած են Բաթումից։ Մնալով Կաղզւանում 15—20 օր, Յարութիւն աղան, 12 հոգուց բաղկացած մի խմբով, գնաց դէպի Մատուռ լեռը, որ գտնւում է Խորասանի գաւառում, թիւրքական սահմանագլխի մօտ։

Յարութիւն աղայի խումբը լեռ անցնելուց 8 օր առաջ, Կաղզւան եկաւ խնուցի Բաշ-Մարմը 12 մարդով։ Կաղզւանում մէկ օր մնալուց յետոյ, գնաց 19 մարդով Մադուռ սարը։ Ինչպէս պարզւեց մի շարք մահմեդականների վկայութիւններից (բեր-

ւած են անունները), Մադուռի վրայ տեղաւորւած հայկական խմբերը կատարել են Յուլիսի երկրորդ կիսում մի շարք ոճիրներ։ (Յարձակումներ սահմանակից թիւրք գիւղերի վրայ, թալաններ, սպանութիւններ... անուն-անուն յիշատակւած են դէպքերը)։ Նոյն ժամանակները սպանեցին և այրեցին Մատուռի վրայ թիւրքահայատակ Խուրշուդ Խաման-օղլիին և Նրա որդի Մահմուդին, որոնք գնացել էին սարը Թօփ-րազ-Պալէ տաճկական գիւղից՝ փայտ կտրելու նպատակով։ Երբ սպանւածների ազգականները գնացին փնտրելու Նրանց (հայ խմբերը հեռանալուց յետոյ էր), գտան Մատուռի ստորոտին սպանւածների երեք էշերը, որ մորթւած ու ձգւած էին մի փոսի մէջ և հողով ծածկւած։ Նոյն տեղի մօտ գտան մի մոխրակոյտ, որ մնացել էր խաւորից և Նրա մէջ ոսկորաթիւքներ։

... Կուկունեանի խմբի մէջ, բացի փախստական կատօթնիկ Սարգար Աւետիսեանից, կար և Աբրահամ Յակոբեան Աղամալեանցը, Զանգեզուրի գաւառի Ուշան-Աբաս գիւղից, որ յայտնի էր խմբի մէջ «Ղարաբաղի Աբրահամ» անունով։ Ինչպէս պարզւեց մահմեդական վկաների ցուցմունքներից, այդ Աբրահամը սեպտ. 26-ին վիրաւորւել է խառ գիւղի մէջ, Կաղզւանի հետ տեղի ունեցած հրացանաձգութեան միջոցին։ Խառից նա գնաց Ալեքսանդրօպօլի գաւառի Ղազարապատ գիւղը, ուր մի քանի ժամանակ բժշկւել է վերքից։ Առողջանալուց յետոյ, նոյեմբեր 14-ին (1890 թ.) նա վրէժ-ինգիր եղաւ Սարգարի մահւան համար և բերդանի հարւածով սպանեց երկու քիւրդ՝ Մրէ-Քասո-ղլի և Խոսե Արֆաթ-օղլի, որոնցից մէկին կտոր-կտոր արեց դաշոյնով։ Այդ սպանութիւնից յետոյ, Աբրահամ Աղամալեան գնաց Ալեքսանդրօպօլ, 1891 թ. յունիսի 18-ին նա ձերբակալւեց Նոր Բայազետի գաւառում, ուր մի շարք ոճիրներ է կատարել՝ աւազակութիւններ, սպանութիւններ և դիմագրութիւն իշխանութիւններին։ Երբ Ղարսում Աղամալեան զինուորներով շրջապատւած, տարւում էր բանտից հաշտարար դատաւորի մօտ, նա թափեց ինչ որ փոշի իրեն ուղեկցող զինւորի աչքերի մէջ և սկսեց փախչել։ այդ ժամանակ մահացաւ վերք ստացաւ...

1891 թ. ապրիլին Կուկունեանի մօտ խուզարկութեան միջոցին գտնւեց 17 թիւրքական ոսկի, զգեստի մէջ կարւած և մի քանի նամակներ։ Վերջիններից մէկի մէջ իր մի համախոհը գրում է, որ Կուկունեանցը իր գործողութիւններով արթնացրեց հայ ազգը իր լեթադրական քնից, որ Նրա ձերբակալումը ոգևորեց ազգը, արձագանք գտաւ ամենուրեք... որ այժմից Կուկունեանը չի պատկանում իր ծնողներին, այլ մաքուր ազգին, որ Աստուած անողորմ պիտի լինի, եթէ չ'ազատէ Կուկունեանին չար բռնակալների ձեռքից և այլն։ Նամակը գալիս էր Ալեքսանդրօպօլից։ Նրա մէջ, իբրեւ Կուկունեանի բարեկամ, յիշատակում է խորէն քահանայ։

1890 թ. սեպտեմբերի 25, 26, 17-ին ձերբակալւած Կուկունեանի խմբի անգամները, բացի Կուկունեանից, Լիսինեանից և Ռուբէն Յովհաննիսեանից (որոնք եկած էին Պետերբուրգից), բացի նաեւ Կաղզւանի և Արմուշի ընկալիչներից, բոլորը պատկանում են այն կարգի մարդկանց, որոնք չունին հաստատ բնակութիւն և որոչ պարագայունք։ Ոմանք եկած լինելով թիւրքիսից, ապրում էին Անգրիովկասում, այլ և այլ քաղքներում, զբաղւելով վարձու աշխատանքով, ուրիշները խոհարարութեամբ, ուրիշները արհեստաւորներ էին կամ մանրավաճառներ։ Բայց խմբի մէջ մտնելու ժամանակ չունէին որոշ պարագայունք։ Այդպիսի մարդկանց, քիչ բացառութեամբ, կարող էին վարձով ընդունել խմբի մէջ կամ թէ որեւէ նիւթական վարձատրութեան խոտուածով։

Սարգիս Կուկունեան և խմբին պատկանող ուրիշ մեղադրեալներ այնպէս են բացատրում, թէ իբր նրանք չէին էլ կարող կատարել իրենց վերագրւած յանցանքները, քանի որ պայմանաւորւած են եղել ոչ մի յանցանք չգործել Ռուսաստանի սահմաններում և զենքը ցած դնել ուսու պաշտօնեաների հետ հանդիպելու պարագայում։ Նրանք պնդում էին, որ իբր կօզակ Զախարովին և ուրիշներին խփող հայերը կրակել են միայն իրենց սեփական կեանքը փրկելու համար, երբ կոզակները սկսել են առաջինները կրակել իրենց, հայերի վրայ։ Սակայն այդ բացատրութիւնները լիովին հերքւում

են նախնական քննութեան վերոյիշեալ տեսակներով: Առանց բացատրութեան, բոլոր դէպքերում, թէ սեպտեմբերի 26-ին խառ գիւղի մէջ և թէ նրանից յետոյ, երբ կուկուռենանի մարդիկ հանդիպել են սահմանապահ զինուորներին կամ շրջիկ կոմանդային, ամեն անգամ նրանք ցոյց են տւել պաշտօնեաներին զինւած դիմադրութիւն: Իսկ ինչ վերաբերում է կողակ Զախարովի սպանութեան, վկաների ցուցմունքները և վայրի քննութիւնը բերում են այն համոզումին, որ մեղադրեալները կրակել են կողակների վրայ, հէնց որ նկատել են նրանց և որ կողակները սկսել են գնդակ արձակել հայերի վրայ, վերջինների արձակած զաւպերից յետոյ, որոնք միանգամայն անսպասելի են եղել առաջինների համար:

Հայկական խումբը մտադրութիւն և յայտն է ունեցել սահմանն անցնելու գաղտնագողի, իսկ այն դէպքում, երբ ուռու իշխանութիւնները կ'արգիլէին, հայերը մտադիր էին դիմադրութիւն ցոյց տալ: Երա լաւագոյն ապացոյցը հէնց սեպտ. 26—27-ի զինւած դիմադրութիւնն է... Բոլոր վերը յիշատակած դիմադրութեան դէպքերում չարագործները կրակել են ուռու պաշտօնեաների վրայ գնդակաւոր հրացաններով, կրակել են՝ նրանց կեանքից զրկելու դիտաւորութեամբ, կրակել են այնպիսի տարածութեան վրայ, որ յիռաւի նրանց (այդ պաշտօնեաների) կեանքին վտանգ է եղել սպառնալիս: Վկաների ցուցմունքները և ամբողջ նախնական քննութիւնը հաստատում են, որ վերը յիշւած բազմաթիւ ոճիւրները (սպանութիւններ, աւազակութիւններ, դիմադրութիւն պաշտօնեաներին և ընդ) կատարել են յանցագործ ընկերութեան ձեռքով, որը կազմակերպւել է յայտնի նպատակով, այն է՝ յարձակւել թիւրքիոյ բնակիչների վրայ և վրէժխնդիր լինել 1890 թ. յունիս ամսի մէջ էրզրում կատարած հայերի սպանութիւնների համար, վրէժխնդիր լինել առհասարակ թիւրքահայերի ճնշումների համար:

Նոյն վրէժխնդրութեան նպատակով հայ խումբը կոտորել է մի շարք քրդերի. թիւրքիոյ սահմանակից գաւառների քրդերը ոչնչով չեն տարբերւում թիւրքական քրդերից և վրիժառութեան համար գնացող հայերը չէին կարող որեւէ խտրութիւն դնել ուռուսպատակ և թիւրքահայատակ բերդերի մէջ...

Արշապատ, ուռու իշխանութիւններին ցոյց տրւած դիմադրութիւնը... Այդ բոլոր յանցաւոր գործողութիւնները ընկնում են պատժազրքի 262, 268, 9 և 1459 յօդւածների տակ: Ի նկատի ունենալով բոլոր նախորդ իրողութիւնները, մեղադրւում են.— Էրզրում գաւառի թաքի Միրքեմէր գիւղի բնակիչ Արտեմ Մինասեան խոսրովեան, Նուրի գաւառի Խենջ (°) գիւղացի Սարգիս Մովսիսեան կուկուռենան 27 տ., թիւրքահայատակ Հաճի Կարապետ Զակարեան Բալջեան 25 տ., երևանցի Ստեփան Զարութիւնեան (Երեւանի մականունով) 24 տ., Աշխա գիւղի բնակիչ (Թիֆլիսի նահանգ) Կոնստանդին Լիսինեան, 25 տ., Թիֆլիսեցի Ռուբէն Խահակեան Թովհանիսեան, 24 տ., Ալեքսանդրովի գաւառի Իւլիքիմովի (°) գիւղացի Մարտիրոս Գալստեան, 26 տ., նոյն գաւառից Մուրադ Մխիթարեան Կալմուկեանց (նաև Մանուկեան), 26 տ., ալեքսանդրովցի Նիկոլայ Թովհանիսեան, 20 տ., Ախալցխացի Գրիգոր Աբմաշեան, 23 տ., Ալեքսանդրովցի Բարսեղ կամ Բարդուղիմէոս Զակարեան Քեամանչաճեան, 21 տ., թիւրքահայատակներ՝ Դաւիթ Չոլախեանց, 25 տ., Ռուբէն Դերձակեան, Մինաս Մելքունեան, 25 տ., Զորագետցի (Միլին Քեդրիկեար) Սարո (կամ Ծառուկ) Զովհանիսեան, Ղազո Տարանեան, 16 տ., միջին քեդիկիւրցի Միկտիչ Հաջի Գանիէլեան («Հրէա-Միկտիչ» մականունով), 23 տ., թիւրքահայատակ Խաչատուր Զաքարեան Հայկունի, 25 տ., Գրիգոր Տէր Մեսրոպեան, 22 տ., Առաքել Դաւթեան, 30 տ., Մամուշ Միսոյեան, 20 տ., Մանուկ Խաչատրեան, 24 տ., ներքին քեդիկիւրցի Վարդան Բազոյեան Թիֆլիսեանց (Թաթո մականունով), 28 տ., Զանգեզուրցի Մինաս Մելքունեան, 28 տ., Ալեքսանդրովի գաւառից Գարեթի Մկրտչեան Բոյալեանց, 22 տ., պարսկահայատակ Արզամ Պետրոսեան, 24 տ., Ալեքսանդրովցի Մկրտիչ Մարտիրոսեան Մուղդուսեան, թիւրքահայատակ Խիչատ Կառապետեան, 27 տ., Բաշքեօյցի Աւետիս Մանուկեան, 24 տ., Էրզրումի Թովհանէս Արզումանեան Մարգարեան, 23 տ.,

Զանգեզուրցի Մեհրաբ Մարտիրոսեան Դաշոյեանց, 27 տ., Բարսում գիւղացի Եփրեմ Դաւթեան, թիւրքահայատակ Պետրոս Գրիգորեան, 26 տ., Կաղզւանցի Գալուստ Գէորգեան Սէիդեան (°), 23 տ., Արմուշեցի Պողոս Տէր Գրիգորեան, 40 տ., նոյն գիւղացի Մարգար Միրզայեանց, 29 տ., նոյն գիւղացի Եղո Առաքելեան, 36 տ., Կաղզւանի բնակիչներ, Ֆահրատ Սարգսեան Կարապետեան, 27 տ., Մկրտիչ (Մկո) Վարսեան (°), 27 տ., Թովհանէս Տէր Պետրոսեան, 33 տ., Վարդան Աղջապետեանց (°) 37 տ., Սիմէոն Մարգարեան, 33 տ., Հայրապետ Ալեքսանեան, 27 տարեկան, ամենքն էլ— 43 հոգի — հարկատու գասից մեղադրւում են հետեւեալ յանցանքների մէջ...

Յիշատակւում են վերստին և երկարօրէն հայկական խմբի կատարած սպանութիւնները, սպանութեան փորձերը, զինւած ուժով իշխանութեան դիմադրելու դէպքերը և ընդ Ապա բերւում է վկաների ահագին ցանկը (159 հոգի):

Դատաւարութեան հետեւանքը յայտնի է արդէն:

Ամբաստանագիրը կազմւած է Երևան քաղաքում, 1891 թ. նոյեմբ. 30-ին:

ՆԻԻԹԵՐ ՄՕՏԻԿ ԱՆՑՅԵԱԼԻ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ, ՀԱՄԱՐ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՄԵՌԱՒ ՍԵՐՈՒ

Հրատարակւում ենք մեր ողբացեալ ընկերոջ, Հրա յրի մի տեղեկագիրը Տարօնի մասին, զրկւած «Դրօշակ»-ին 1901 թ., գրւած այն սիրուն, յուզիչ, ինքնատիպ ոճով, որ հանգուցեալի գրչի զարգն էր:

ԱՄՋ Ժ Դ Կ Ե Բ Ե Բ...

Այստեղ ամեն ինչ թանկ է. իսկ կեանքը ամենէն աժառէն է, մասնաւորապէս հայ ժողովրդի կեանքը: Ոչնչացման սոյն ծրագիրը տրւած է երկրորդ պալատէն: Սրբազան պարտք կը համարին ամեն կերպ գաղանթութիւններ ի գործ դնելու: Ով որ ճնշման, բռնաբարութեան, հարստահարութեան ամենէն ճարպիկ միջոցներ կը գտնէ, նա ամենէն յարգելի և պատւանշաններու արժանի անձնաւորութիւնն է:

Ահա գարուն եկաւ, մայիսի մէջն ենք, կրկին սկսեցաւ «Էղիի շինութիւնն», ժողովրդական այդ պատիժն ու պատուհասը: Թէ ինչ ճնշումներ ու գաղանթութիւններ ի գործ կը դրին ժողովրդի վրայ, բանիցս նկարագրւած է: Այս տարապարհակ աշխատութեան բուն նպատակը հայ հասարակութեան աշխատանց ժամերը խլելն է, նրան թշուառացնելն է և ոչ թէ երկրի բարգաւաճման զարկ մը տալը: Այս տարապարհակ աշխատութեան միայն հայերը ենթարկւած են: Այս տարի սովորականի հակառակ՝ Պուլանդի գաւառէն ալ հայեր բերեցան ճամբու շինութեան համար: մինչդեռ Պուլանդ երկու երեք օրւայ հեռաւորութեան վրայ լինելով շինելիք ճամբու գծէն, աւելի տառապանայ ենթարկւած են այդ գաւառի հայերը:

Ըստ օրինի ամեն մի չափահաս արու պարտաւոր է աշխատիլ չորս օր, բայց կատարւած գեղծմանց շնորհիւ հայ գիւղացին կը դատապարտուի ամիսներով եգիպտական այդ զգուշ ծառայութեան: Տարիներէ ի վեր է, որ հայը կը կրէ այս

չարչարանքը, բայց դեռ ճամբու գիծը չորս ժամ հեռացած չէ բաղաբէն. համեմատեցէք...

Հ ա Ր Կ ա հ ա լ ա ք ու թ ի լ ն. — Ամեն մի պատահող տաճիկ պաշտօնեային, ոստիկանին, զօրաց խմբերուն եթէ հարցնելու լինիս, ո՞ր կերթաք, անմիջապէս կը պատասխանեն. «հարցնելու ի՞նչ պէտք կայ, չգիտէք—հարկահաւաքութեան»։ Ժողովուրդը երբ այդ բառը կը լսէ, կը դողայ և կը ծքէն կը թռչի ծանր հառաչանք մը։ Ժողովուրդը գիտէ, թէ ինչ ահաբեկի արարքներով կը կատարւի հարկահաւաքութիւնն, ինչպէս կը ծախւի հայի օրական պարէնն։ Նոյն իսկ գաղթողներու յետամնաց տուրքերն ալ կը գանձւին տեղւոյ վրայ մնացող մի բուռ հայերէն։ Ով որ կատարւած չարիքներու համար կառավարութեան դիմէ, «Ֆէդայի» ներ, կուզէք տուրք չտա՞լ կառավարութեան՝ կ'ըսեն ու մտրակներու տակ ոստիկաններով կը վերադարձնեն իրենց տեղերը։ Ահա բնաջինջ ընելու ամենալաւ ու ճարպիկ միջոց։ Տուրքերու այս ձևով կատարուող գանձումը արդէն ժողովուրդին հասուցներ է տնտեսական քայքայման վերջին աստիճանին։

Բ ա ն տ ա Ր Կ ու թ ի լ ն. — Մշոյ բանտի մեծամասնութիւնը հայերէ կը բաղկանայ։ Գոմս գեղէն բանտարկւած են 11 հայեր, խեղդւած քրդի մը գիւղի համար, որ քանակ է Եփրատ գետի կուռկուռայ (գոռգոռայ) ըսւած տեղը քրդաբնակ գիւղերու սահմանին վրայ։ Ամբաստանւած են Գոմս գիւղացիք և 15 տարւայ բանտարկութեան դատապարտւած միայն այն փաստով, որ յիշեալ քիւրդը քանի օր առաջ Գոմս գեղէն անցեր է։ Բանտարկւած են՝ Մուշէն, Մոկունքէն, Բերդակէն, Դիւիդհանքէն, Յրօնքէն, Ալփառինճէն, Փիթարէն, Սուլուխէն և ուրիշ շատ մը գեղերէ 70—80 թւով աչքի դարձող հայեր, որոնք դատապարտւած են տարիներու բանտարկութեան Ֆէդայիի անւան տակ, առանց ուէ փաստի կամ ապացոյցի։ Տեղական դատարանները բացարձակ երդւեալներ են ամեն մի դատ ըստ կամաց կազապարել և ի վնաս հային վճռել, արտաքոյ կարգի կաշառք կը դործածւի թէ հարկահաւաքութեան և թէ դատարաններու մէջ։ Յայտնի ասպատակութիւններ կ'ընեն հային պատկանող ամենաթեթեւ դատի մէջ անգամ։ Բանտարկուող քրդերն ալ նոյն վիճակին կ'ենթարկւին։

Ս պ ա ն ու թ ի լ ն ն ե Ր. — Սպանութիւններ ու կողրպուտներ կը կատարւին բոլորովին անարգել կերպով։ Համաբախաններին իրաւունք չունի կառավարութիւնը ճշնշելու, նոցա գործած չարիքները զսպելու, որովհետեւ մեծ հրէշի անունը կը կրեն, նորա ուխտեալ զինուորներն են և հայերիս ոչնչացման ծրագիրը իրագործողներ։ Միայն օրինակ մը. Դաշտի մէջ շրջող 30—40 զօրաց հետ ընկերացած խումբ մը համաբախաններ կը պատահին Սուլուխ գիւղ. զօրքեր կը լեցին գիւղի մէջ։ Խեղճ գիւղացիք զբաղւած էին ինքնակոչ հիւրերու հետ։ Ըստ սովորութեան պարտաւոր էին տալ ձրիաբար նոցա ուտեստը և պահանջւած ամեն մի պիտոյքները հոգալ։ Այդ միջոցին զօրաց հետ ընկերացող համաբախաններ տարան դաշտէն աշխատող գիւղացիի եղները։ Երբ գիւղացիք գիւղիցին զօրաց օգնութեան, պատասխանեցին— «մեզ իրաւունք տրւած չէ համաբախանների դէմ կուռիլ»...

Ս ա ս ն ո յ օ Ր հ ա ս Ը. — Թողնեք գաշտը իր դժոխային կեանքի մէջ, դառնանք Սասնոյ արդի դրութեան։ Սասունցին տեսակ մը բանտարկութեան դատապարտւած է, տեղացիք մինչև Մուշ գնալու միջոցներէ զրկւած են։ Տա-

ճիկ կառավարութիւնը երեւակայելով թէ Սասունը օր մը պատիժ ու պատուհաս պիտի լինի իր գլխին, շտապեց և կը ջանայ այդ արիւնատար երակը կտրել, արիւնաքամ մեղցնելու նպատակով։

Բաղէշի կուսակալն ու Ալայի բէյը Բ. Դրան առանձին հրահանգներով եկան Մուշ. կը լսւի, թէ կուսակալն լիազօր իրաւունք է ստացել «գործելու»։

Նախ սասունցին իր դիրքերէն իջնցնելու ծրագիրը կազմւեցաւ, չգիտեմ թէ ի՞նչպէս և ի՞նչ նպատակով փոխեցաւ այդ որոշումը։ Այժմ որոշւած է շինել երեք զօրանոց՝ Տալուրիկի, Կէլիկուզանի և Շէնիքի մէջ։ Մէկ կողմէ կը խոստանայ կուսակալը բանտարկեալներուն ընդհանուր ներում շնորհել, համաբախանների և թիւրքերի ճնշումներէ ազատել Սասուն և Մուշ, մէկ խօսքով բարեկարգել, պայմանաւոր յեղափոխականները սրտն իրենց զէնքերը յանձնել կառավարութեան, իբր թէ զէնքերու գները կը վճարւի և յեղափոխականներուն ալ անցագիր կը տրւի ցանկացած տեղեր հեռանալու համար։ Խաբուսիկ յոյսեր... Մենք յիմար կը լինենք, եթէ դեռ հաւատանք մեծ Գազանի խոստումներուն. նա այդ ինտրիգներով էր որ կուլ տուաւ հարիւր հազարների անմեղ արիւնը։ Մենք գիտենք նրա վերջին ծրագիրն, նա էլ թող գիտնայ, որ այլ ևս մենք չենք ապրիւր իր տւած հացի փշրանքներով։ Ահա միւս կողմէ տեղեկութիւն կը հասնի, որ խիսնցի յայտնի ցեղապետ Քուսըլուն հարիւր զօրքով մտել է Տալուրիկ, քսան տարւայ տուրք կը պահանջէ։ Մինչև անգամ երկու ոչխար ծախւեր է 25 զրդով։ Եթէ տարւայ տուրքերը գանձելով, աւելի ճիշտ թալանելով, եթէ գիւղապետներ ձեռքաւարած տարեր է փասուր գալմադամանիստ տեղը։ Եթէ մի կերպ չ'ազատի Սասունը այդ կորստաբեր ծրագրէն, արդէն որոշւած է տալ իր զրեթէ չնչին ուժով վերջին հարւածը, մեռնել, ցիրուցան ըլլալ։ Սասունցին փորձերից լաւ ըմբռնել է, որ զօրանոցներ շինելով, ուշիկ ուշիկ, անձայն ու անձուն պիտի ջնջէ ու խեղդէ զինքը, ուրկէ յառաջ կուգայ անպատիւ ու սոմարդի կորուստ։ Բայց մի վայրկեան առանարին մտածենք. եթէ մի երեք ամիս դիմանալու համար նիւթական և ռազմական բաւականաչափ ուժ ունենար Սասունը, որոշ կրնանք ըսել, որ նա զօրաւոր զարկ մը կարող էր տալ ժողովրդական դատին, իսկ այժմ... միայն Սասնոյ համար պատաւներ կորուստ մը կը լինի և ուրիշ ոչինչ։ Այդ գործին և արեան թող պատասխանատու մնան այն հայ եղբայրներ, որոնք զգացում ու շրջահայեցութիւն չունեցան և օգնութեան չհասան։ Ա ն ա ս Ը ը ն դ հ ա ն ու Ր է։ Ա հ ա Ս ա ո ու լ ն ի օ Ր հ ա ս Ը և մ ի ա ժ ա մ ա ն ա կ մ ե Ր ճ գ ն ա ժ ա մ Ը...

Ժողովուրդի արդի տրամադրութիւնն. — Տեղական ժողովուրդը վերջապէս կարծես արթնցաւ դարեւոր թմրութենէն, իր վիճակի պարզ գիտակցութեամբ այսօր նա տրամադիր է մեռնել ու ներկայ դառն պայմանների տակ այլևս չապրել։ Ընդհանուր ոգևորութիւն մը կը տիրէ, կարծես նոյն ժողովուրդը չէ, ինչ որ էր ասկէ մէկ տարի առաջ։ Իր մէկ ջուխտ եզն տալու և զենք մը ձեռք բերելու ցանկութիւնն ամենուրեք կը տեսնուի։ Օրական հացը խլել զաւակի բերնէն, գնալ եռապատիկ ու քառապատիկ շահով դրամ ձեռք բերել և նւիրել գործին, օրինակելի զոհողութիւն է։ Մ ու շ ք ա ղ ա ք ի հ ա Ր ու ս տ ն ե Ր ն են և առհասարակ ընդհանրապէս, որ կը շարունակեն իրենց դատապարտելի անտարբերութիւնն. ատոնց

բաժինն ալ թող լինի թուր ու մուր. հայութիւնը այդ ձեռով թող պատկէ այդպիսիները թէ ներկայի և թէ ապագայի մէջ. Վերջիններս մի կողմ՝ թողնելով, ուրախ ենք հայ գիւղացիի արդի բայերով. Այժմս կարելի է մի բան յուսալ, որովհետեւ ժողովրդի յոյսը այլ ևս իր թեւերու և կեանքի զհոգութեան վրայ յենած է:

Տ ա ր օ ն ի հ ե ր ո ս ն ե ր ք.—Մուշ և Սասուն տարիներէ ի վեր ունեցած են այնպիսի գործիչներ, որոնք պաշտելի եղած են ժողովրդին: Թէև շատերը չունին իրենց նկարներն ու կենսագրութիւնները, բայց ժողովուրդը երբէք չկրնար մոռնալ այդ հերոսներին, երգերով կը պաշտէ նոցա գործն ու արիւնն: Չենք կրնար մի րոպէ մոռնալ և մենք, և մեր ամեն մէկ գրածներու մէջ չյիշել նոցա անմահ անունները: Միհրան, Մուրաճ, — այն արիւնաներկ կարապետները բռնութեան ձորերում. Աբրահմ, Գուրգէն, Արամ, Ռուբէն — այն ժողովրդական ճշմարիտ հերոսները. Մարգար, Սերոբ — այն վեհաճառ մարտիկները, որոնք իրենց ջանքով արեւն չենայցեցին Ազատութեան գործին: Ասոնք են ժողովրդի հարազատ զաւակներն ու ոսկէփունջ պատկերները: Ասոնք են ժողովրդի մխիթարիչներ յուսահատ րոպէների մէջ: Ասոնք են վրէժխնդրութեան բորբոքիչ կայծերը:

Յարգա՞նք քաջերին:

Նահատակ ինկաւ Գուրգէն Մշոյ Յրոնք գիւղի մէջ: Նա այն անմահ գործիչներէն էր, որ ժողովրդական դատի պաշտպանութեան համար, ուրախ ու զւարթ կը տանէր ամեն կերպ տառապանք ու զրկանք: Նա իբրեւ անձնւորութեան աննման օրինակ կը ցանկար ամեն մի ձեռնարկ անձամբ կատարելու Պատահեցաւ Յրոնք գիւղ կարեւոր գործի համար, իր հետ ունենալով մշեցի յայտնի ազնիւ հայդուկները՝ Ռուբէն, Տիգրան, Վարդան, Կրպօ, Նշան և Փարսաճտան, բոլորն ալ պաշտելի երիտասարդներ: Շատերը զոհ տուած են եղբայրներ, քոյրեր, ծնողներ. զոհ տուին և իրենց արեւն ու կեանքը, ինկան քաջի պէս. թշնամոյ վրայ ընդհանուր սարսափ տիրեց: Մշոյ երեւելի և խելահաս անձնաւորութիւնն Գալիպէֆէնտին, Ալայի պէյի հետ միասին, զօրաց ու քրդաց մեծ բազմութեամբ յանկարծ պաշարեցին Յրոնք գիւղը: Մեր հերոսները անտեղեակ մարտի մը մէջ կը գտնւէին, Մուշէն ալ զօրք ու թիւրք հասարակութիւնը հասաւ. հոն գումարւած էր հազարաւորներու խառնիճաղանջ բազմութիւն մը: Մօտակայ խարդոտ գեղէն քարիւղ բերելով կրակ տւին հերոսների բնակավայրին: Գուրգէնն երբէք չկորսնցուց իր ոգւոյ բարձրութիւնն, երբէք չզիպացաւ վճատիլ, չփոխիլ. կանչեց. «Երգեցէ՛ք տղերք», սկսեցին ռազմի երգերի ներդաշնակ մեղեդին... Այնքան ազդեց այդ նահատակութեան մեղեդին, որ Ալայի պէյը մինչև անգամ կը պօռար. «Աստուած սիրողը թող մի րոպէ դադար տայ գնդակներին»: Հերոսները մուխի ու ճարձատող կրակի մէջէն դուրս թռան. ակնթարթի մը մէջ թափւեցան հազարաւոր գնդակներ. ինկան վիրաւոր մեր տղերքը, այդ վիրաւոր ու գիւթաւալ վիճակի մէջ ապա սկսեց ճակատամարտը: Ինկաւ Գալիպէֆէնտին, ինկաւ Ալայի պէյի քեռորդին, զօրապետ մը, ինկան զօրքեր ու քրդեր ամբողջ 11 հոգի: Ինկա՞ն և մեր տղերքը: Հայդուկներէն Միւրտիչը թշնամոյ պարիսպը ճեղքելով անցաւ, կռւեցաւ անօրինակ քաջութեամբ մինչև Մեղրագետի ափերը, հոն փամփուռները հատնելէ յետոյ վիրաւոր ինկաւ, ծնկների վրայ եկած դաշոյնը ձեռին կըսպառնար մահ, և ոչ ոք չէր համարձակեր մօտենալ այդ ուժասպառին. ժպտը երեւին կը խնդար թշնամոյ վատհոգութեան ու թուութեան

վրայ: Հեռւից ստացաւ նորէն վերքեր և ինկա՞ւ: Միւրտիչը ներկեց իր արիւնով Մեղրագետի ջրերը... Կը յիշեմ աստ Տամատեանի գրածքի այս կտորը. — «Յամբի՛ր այլ ևս ո՛վ աղբերակն հրաշագան, զի բռնութիւն քու ջուր խմեց ու պղծեց, թո՛ղ Մեղրագետ այլ ևս արեամբ կարմրէ՛, իսկ թէ արիւնն ալ աստ փոխւեր է սիւպակ՝ թող արտառաց դառն վտակ ընդ իւր ափօս գլորէ՛»:

Մեր հերոսների մարմինները բերին Մուշ, թաղեցին իրար կողքին Մշոյ արեւելահարաւ, գերեզմանատան մէջ, Ս. Մարիանէ եկեղեցւոյ դիմաց:

Թշնամին իր կատաղութիւնը թափեց Յրոնքի վրայ, սպանեցին երկու հայեր, աւարի տւին ամբողջ գիւղը, ձերբակալեցին շատերը, որոնք դեռ կը տնջան բանտի անկիւնները:

Անցնի՛նք, թռչնի՛նք այդ արիւնոտ պատմութեան վրայէն ալ: Կարգն եկաւ ժողովրդական հերոսին, Տարօնի առիւծ Ս ե ր օ ռ ի ն: Սերոբը հսկայ, գեղեցկադէմ, կռւելու բնդունակութիւններով օժտւած Ախլաթի Սօխորթ գիւղացի մի ազնիւ երիտասարդ էր. թշնամին նրա անօրինակ փորձերն շատ անգամ առած էր: Թշնամին տեսաւ, թէ ինչպէս Սերոբ Նէմրութի կողքերու վրայ աղատեցաւ միայնակ կռւելով յիսուն կանոնաւոր զօրաց հետ, և միւս կողմէ ալ կռւելով բնութեան արգելքներու դէմ... Չմեռ էր, ձիւնը պէտք էր ճեղքել ու վեր բարձրանալ, այդ միայն Սերոբին յատուկ էր: Թշնամին տեսաւ, թէ նա ինչպէս վրէժխնդիր եղաւ այն հայ և թուրք վատերուն, որոնք ժողովրդի տղուկներն էին: Թշնամին տեսաւ, թէ ինչպէս նա ձերբակալեց շատ մատնիչներ, տարաւ Նէմրութի գաղաթը, հոն Աստուծոյ մօտիկ տեսաւ ընկերական դատաստան, տւաւ մահաւան վճիռներ և շատերուն ալ վեհաճառաբար ներեց...

Սերոբի կատարած գործերու մանրամասնութիւնները պէտք է թողնել մաքի հանգիստ շրջաններուն: Կը յիշեմ միայն Բ ա ր շ է ն ի կռիւը, որը համահաւասար է խ ա ն ա ս օ ռ ի, խ ա ս տ ու ռ ի, Բ ա ն կ ի ընդհարումներուն, և գուցէ անոնք չհասնեն դեռ այդ ճակատամարտին, նսեմանան սորա առջև, եթէ համեմատութեան գնենք տեղը, դիրքը և թշնամոյ անհամեմատ ուժը:

Բարշէնը Բաղէշէն կէս ժամու հեռաւորութեամբ դիւղ մ'է: Սերոբ իր կտրիճ հայդուկներով հոտ կը գտնւէր, խուճը կը բաղկանար 14 հայդուկներէ: Դաւաճաններու դաւերով՝ առաւօտեան լուսաբացին պաշարման վիճակի մէջ գրեցաւ Բաղէշը: Կարծես ուրախ ու զւարթ Սերոբը այդպիսի մի օրւայ կըսպասէր, ուր երեւան պիտի գար իր հերոսութեան նկարը: Նա իր հայդուկներով բարձրացաւ մօտակայ բլրակը. զրքերու և քիւրդ աշիրէթներու անհամար բազուէթիւն մը թափւեցան բլրակի չորս կողմ. մօտին հրացաններ սկսեցին գոռալ բլրակի գագաթէն. Սերոբ իր խրոխտ ձայնով ազդու հրահանգներ կորոտար հայդուկներին, կը դիտէր նոցա դիրքերը ու կ'րոտէր. մի վճատի՛ք, Աստուած մեր կողմն է, յաղթութիւնը մեր բաժինն է: Կարկտի նման կը տեղալի գնդակներ. հասան թնդանօթակիր զօրքեր, սկսեցին թնդանօթներ գոռալ, բայց Մօսիսի գնդակները անմիջապէս ցիրուցան ըրին թնդանօթաձիգ զօրքերը, երբ մի քանի զօրապետներ ու զրքեր զոհ տուին: Մինչև երեկոյեան մութը տիրելուն՝ հազիւ կրցան 12 թնդանօթ արձակել: Սերոբը քմծիծաղով կը դիտէր թշնամին և կը պօռար. «Սեղրակ, Նշան, Մուշե՛ղ, ինչո՞ւ ձայն տալով չէք կռւի՛ք». Սեղրակ, Մուշե՛ղ, Նշան բլրակի դիմաց նստած՝ պահա լան հրետակի նման կը լսէին Սերոբի ազդու ձայնը և գնդակներով կը

պատասխանեին. «մենք ահա կը կատարենք մեր բաժինը, ջանացէք դուք որ ձեր զիրքը անմատչելի մնայ»: Աւերջացան երկարեցաւ կռիւն մինչև երեկոյեան մութ տիրելուն, մեր հայդուկներու զոհը միակ Սարգիսն էր, որը իր գրից մէջ ծակատէն գնդակահար լինելով, երեսը դրած հրացանի կռիւն կը հանդէշի, առանց շարժելու, առանց իր զիրքը փոխելու: Իսկ թշնամին կորսնցուց Բարէնի շրջակայքը 60—70 հոգի: Երեկոյեան մութը վերջ տուաւ կռւոյն, ոտքի ելան հայդուկները գոհ սրտով, բայց թշնամին պաշարման մէջ կը պահէ կռւոյ դաշտը, սպասելով երկրորդ օրուայ լուսաբացին: Առին անմահ Սարգիսի գէնքերն ու գոլքերը, համբուրեցին նորա արիւնոտ ծակատը և վար իջան բլրակէն: Ուր մուր ճամբաներով յաջողեցան առանց ընդհարման անցնիլ թըշնամույ պարիսպը, մինչև անգամ լսելով շատ մօտէն քրդերի խօսակցութիւնները, թէ «ով որ կռուէ ամսական, թող այն մեռնի թագաւորի համար»: Սերոբը իր հայդուկներով աղտեցաւ և հոն կանգնեց յաղթութեան կոթող մը: Հին ազգայնական պատմութիւններու գրեթէ բոլոր շատ անգամ չափազանցութիւն կը համարենք, ահա օրինակը, թող լսէ ամբողջ աշխարհը, բայց ափսոս որ միայն մի օր էր...

Տաճիկ կառավարութիւնը և խուժանը առաւօտուն շտեման ոչ ոք բլրակի վրայ, ամօթահար ետ դարձան: Այլ կռւէն յետոյ Սերոբը թիւրքերի համար դարձաւ «փաշա» ինչպէս ալ կանուանէին «Սերոբ փաշա»: Իսկ մեզ համար ներկական ու պաշտելի նահատակ:

Կառավարութիւնը չէր կրնար մօռնայ այս բոլորը. իր կատաղութիւնը թափեց նրա տան վրայ, ձերբակալեց Սերոբի մեծ եղբայր Միսէն և կինը: Անուր տանջանքներէ յետոյ յաջողեցաւ Միսէն փախչիլ բանտէն. շատ մը դառնած սպիներով ազատեցաւ և Միսէի կինը, որին Տառօ կը կանչէինք: Աւարի առնւեցաւ Սերոբի տան մեծ հարստութիւնն, ոչխարն ու տաւարը. փախտական Սերոբին հասան իր կին Սօսէն, որդին Յակոբ և միւս եղբայր Ջաֆարը: Կաղմեցին ամբողջ ընտանիք մը Սաանոյ գագաթին: Չեմ ուզեր այլ ևս ասկէ յառաջ տանիլ պատմութիւնը, գրելու համար տուելու թիւն է հարկաւոր, կարգայն համար՝ սիրտ է պէտք:

Թշնամին շատ լաւ գիտէր, եթէ յարձակում գործէր Սերոբի դէմ Սաանոյ բարձրաւանդակների վրայ, պիտի կրկնէր Բարէնի գերը աւելի լայն ծաւալով, աւելի փառաւոր պսակով... Եաջողեցաւ ձեռք բերել Սաանոյ Գեղաշէն գիւղացի Աւէ անուն դաւաճան մը: Լիրք մը, որի միջոցով կարողացաւ Սերոբի համար կազմած ծրագիրը իրագործել: Թռնաւորեց Սերոբի խմբակը... Հիւանդանալով բոլորն ալ ուժաւաստ եղան փորոտիքների կտորները դուրս կը թափէր. այսպիսի յարմար առիթ այլևս թշնամույ ձեռք կարելի չէր անցնէր... Այդ ժամանակ միայն ութ հայդուկ ունէր Սերոբ իր մօտ, որոնցմէ մէկ քանին ալ ծանրապէս հիւանդ:

Առաւօտեան լուսաբացին Բաղէշէն և Մուշէն յանկարծ հասաւ զօրաց բազմութիւն մը և ուղղակի յարձակում գործեց Ալեքիկուզանի մէջ այն տան վրայ, ուր կը գտնէր Սերոբը իր ընտանիքով: Հայդուկները թեւեռու տակ ինկած հազիւ կրցան գեղէն դուրս հանել. նա քայելու ուժ ու կարողութիւն չունէր: Տեսաւ թշնամին և անվախ յարձակեցաւ Սերոբը կարծես յոգնած խնդրեց իր հաւատարիմ հայդուկներէն. «դէք ինձ այս քարի առջև իմ վերջին օրն է, և ջանացէք դէթ ձեր կեանքն ազատել. մնա՛ք բարեւա՛ւ»: Երբ վար դրին, հրացանի խողովակը ծակատին փակցնելով ծանր հառաչանք մը թռաւ սրտէն, նրա կինը Սօսէն, Մշոյ

երկրորդ կարինէն, կանգնած նրա առջև այս ու այն կողմ կը տարուբերէր՝ կարկտի նման թափուող գնդակները Սերոբին չգպչելու համար: Սերոբ չկրցաւ ոչ մի գնդակ ուղղել դէպի թշնամին. վերք մը ստացաւ ոտքին, հասաւ զօրաց բազմութիւնը, դեռ նա կը շնչէր, կտրեցին նրա ազնիւ գլուխը, Սօսէն մի քանի կաթիլ արցունք թափեց նրա դիակին և հեռացուցին, ինկան հող իրար կողքի Սերոբի եղբայրներ Միսէն ու Ջաֆար, որդին Յակոբ և չորս հայդուկներ. միւս չորս հայդուկներ բարձրացան լեռների գագաթներ կռւելով. թշնամին այլ ևս իր նպատակին հասած էր, հայդուկներու ետեւ գնալու պէտք չկար: Մեծ ուրախութեամբ տարին Սերոբի գլուխը դէպի Մուշ Սօսէի հետ միասին, անկից ալ Բաղէշ:

Անէ՛ծք ու նզովք այն ձեռքերուն, որ համարձակեցան դաւաճանել ու կարծել այսպիսիներու արեւն ու կեանքը: Նզովք այն հայուն, որ կը մոռանայ այսպիսիներու սրբազան արիւնն: Սօսէն Բաղէշի բանտէն ազատ արձակեցաւ: Միսէի կին Տառօն այդ սե և մութ րոպէին Սերոբի երկամայ Սասիկ անուն որդին փախցնելով ազատեց: Ի քաջաբերութիւն հայի արեան՝ սուրբանը շատերը պաշտօնով բարձրացուց, մինչև յետին ոտականներուն ալ պատանշաններ տուաւ, հասկցնելու համար թէ, որքան թափեց հայի արիւն, այնքան յարգանքի ու պատուի կ'արժանանար: Այլ ևս ինչո՞ւ թիւրք և քիւրդ հասարակութիւնը չթալանէ, չկոտորէ ու չսպաննէ:

Մոռնալ չէր կարել վրէժ էր պէտք: Անցան մի քանի ամիսներ. մեր հայդուկը զիշեր մը յարձակեցան դաւաճան Աւէի տան վրայ, մօռն ներս և մոմբը վառած սկսեցին հարցաքննել: Աւէն անկապ խօսքեր կ'արտասանէր, տուաւ իր դաւաճանութեան մասնակցող մի քանի հայերու անուններն ալ և լեզուն փակեցաւ: Կեցցեն, ապրի՛ն այն հայդուկները որ չգիտեն զթալ այդպիսիներու վրայ, այդպիսի բուպէներու մէջ: 30—32 դաշոյնի և գնդակի հարածներով ծակոտեցին Սերոբի դաւաճանի մարմինը, Աւէի աներձագ (կնոջեղբայր), որը Ալեքիկուզանցի էր և մասնակից այդ դաւաճանութեան, կարծես Աստուծոյ զրկած էր այդ զիշեր հող իր արժանի պատիժը կրելու համար: Գործը ժողովրդի սրտին մօտ էր և դուրեկան, մի րոպէ սրտի հանգստութեան օր մը քաշեցինք:

Ջաֆարի կոտորածներու ժամանակ Ալայի պէյը իր կատաղութիւնը թափեց Ալեքիկուզան, Ալբի, Կոտան և Սէմալ գեղերու վրայ, ցանքերը աւերել տուաւ, տունները կողոպտեց և ժողովուրդը ցիրուցան այս ու այն կողմ՝ սկսաւ փախչիլ: Որպէս զի կարողանայ այդ բոլորը մարտել՝ գիշերային պատահաններ կարգելով հայդուկները ձերբակալելու ետեւ եղաւ. բայց ապարդիւն: Գիշեր մը յիսուն զօրքեր կը պատահին գոմ մը, ուր կը գտնւէին մեր հայդուկներից մի քանիսը. կըսկի կռիւ. երկու զօրք գետին փռւելու պէս, մնացածները կը փախչին և մեր հայդուկները առաջ կ'երթան: Խուժ մը զօրքեր կը պատահին Ղարիպշանցի (Ալեքիկուզանի մէկ թաղ) Պետրոս անուն երիտասարդին, որը նաժակ կը տանէր մեր հայդուկներին: Պետրոս կարծելով թէ մերոնք են պատահող զօրքերը, կերթայ դէպի զօրաց խուժը և կը ձերբակալուի: Նաժակը կը յաջողի ոչնչացնել. Ալայի պէյը երբ ծանր տանջանքներու տակ չի կրնար սեւէ գաղտնիք մը կորզել երիտասարդէն, ատրճանակի հարած մը կուտայ սրտին. անշնչացած դիակը կիսնայ գետին, զօրաց կը հրամայէ տանիլ գեղէն դուրս և քարերէն վար ձգել. կը կա-

տարեն հրամանը. կէս գիշերին հայերը կերթան դիակը գաղտնի կերպով թաղելու համար և կը զարմանան, երբ կը տեսնեն դեռ կը շնչէ. կը պահեն գաղտնի տան մը մէջ, հրաշքով ահա՛ ողջ է...

Ալայի պէյը ետ դարձաւ, հրաման եղաւ, որ ցիրուցան սասունցիներ բռնութեամբ տեղերնին վերադարձնեն: Ոստիկաններով եկան բռնորովին մերկացած տների տակ. արդէն կառավարութեան նպատակն է հսն մեռցնել, չքացնել և ո՛չ ոք չլսէ նոցա մահաւան աղաղակը:

Գաւառեան Աւերի յաջորդեց Շէնը գիւղացի Սաքօի որդի Կարապետը, որ իր բերանով խոստովանեցաւ բրած մատնութիւնները. թէ և մեր հայդուկները ներեցին երկրորդ անգամ չընելու պայմանաւ, բայց անոնց կողմէ ձեռքալուծեցաւ նորէն կառավարութեան ուղղեալ նամակներուն պատճառաւ. տրեցաւ վերջին վճիռն. Շէնըքի մօտ ձորակի մը մէջ սպանեցաւ:

Սասնոյ քննիչ յանձնաժողովի առջև բնգհանուր հայկական դատին գաւառաճանող Ս. Կարապետի յայտնի երեք վարդապետներէն՝ Կարապետ տերթօրի ենթարկեցաւ: Տերթօրիստը իրիկայ մութ տիբելու ժամանակ Կարապետի սենեակ կը մտնէ. Կարապետ կարծելով որ կը մօտենայ ձեռքը համարելու համար, ձեռքը երկնցուցած պահուն կուտայ փոխարէն ատրճանակի հարած մը կրծքին ու գուրս կը թռչի. մէկ երկու ժամ յետոյ նա էլ իջաւ դժոխքը: Տերթօրիստը ազատ է. թող շատ ապրի, այսպէս ազնիւ դործերի համար: Աւրան գիւղէն ձեռքալուծեցին շատերը և գեռ կը մնան բանտի անկիւններ:

Տերթօրի ենթարկեցաւ խառնեղի ըէյս Բարսեղը, որոյ մատնութիւններու ապացոյցները կը մնան ներսէս վարդ. խարախանեանի օրէն ի վեր:

Կարգն եկաւ Սասնոյ կատարածի ժամանակ առաջին դեր խաղացող խալիլ Աղային, որը խաղցաւ նաեւ Զբաղանքի հրէշաւոր դրաման. առաջնորդեց զօրաց Սերօքի նահատակութեան օրը. վերջապէս բոլոր հայերը ա՛յն կը քաշին, երբ սասունցի աշիւթի պետ խալիլ աղա անունը կը արւելի: խալիլ աղան սուլթանէն պատւանշաններ ստացած էր, նա միշտ գործ ունէր կառավարութեան հետ, երրորդական ու չորրորդական ջարդերու ալ առաջնորդելու համար: Աշնան կրկին եկած է Մուշ. մեր հայդուկները արդէն այդպիսի մի բաւ է կը փնտռէին. երեսունէ բաղկացած հայդուկային խումբը՝ Անդրանիկի, Զբաղանքի գիւղացետ Մակարի, Գեորգի, Սեդրակի առաջնորդութեամբ բարձրացած Մառնիկ և Հաւատարիկ գեղերու դադաթները՝ կըսպանն: Վերագարձաւ խալիլը իր ոստիկաններով ու ծառաներով, ամբողջը հինգ հոգի են և մի քանի էլ հայեր, որոնք խալիլ աղայի գոյքեր շալակած կը տանին: Հայդուկները բաժանուած խումբ խումբ արձուի նման որսին կըսպանէին: Հասաւ խալիլը նպատակակետը և տրեցաւ յարձակման նշան. որոտացին հայդուկներու վրիժառու գնդակները, ինկան ծառաները, խալիլ աղան ձիով ուղեց ազատման փորձ մը կատարել, տրեցաւ երկրորդ հարածը, խալիլի ձին ինկաւ, գեռ հետիոտն կը փորձէր ճողոպրիլ, հասան հայդուկները և ձեռքալուծեցին, խոսելու կարողութենէ զրկեցին: յայտնեցին մեր հայդուկները գործած բոլոր չարիքները, առին պատւանշանը, հարւածներով գետին փռեցին գազանը, կտրեցին գլուխը և ուրախութեամբ շարունակեցին իրենց ճամբան: Թէև ոստիկան մը ազատուելով հաւարի հասաւ Մուշ, գնացին զօրք, բայց արդէն մեր հերոսները հասած էին նպատակակետը:

Կառավարութիւնը ի հարկէ իր կատարութիւնը պիտի թափէր անմեղ հայերու վրայ. ձեռքալուծեցին մի քանի հայեր Մառնիկէն, Հաւատարիկէն, Ալվառիկէն. սպանեցին քանի մը հայեր, բայց իրենց հաշտայն նայելով ամբողջ հայերի արիւնն չ'արժեք խալիլ մը... խալիլներ շատ ու անհամար են, Սերովքներ ու Գուրգեններ գտնել շատ դժուար է և գուցէ անկարելի. ուրեմն կրկին վրէժ, կրկին խալիլներ են պէտք...

Մշոյ մօտիկ Բերդակ գիւղի մէջ գործով պատահած էին մեր հայդուկներէն Արթինը և Համբարձումը: Վերջինս ծանր հիւանդ էր: Բերդակցի Պօղոս անուն վատ հայր հասկնալով տղաների տեղը, լուր կուտայ գիւղ գտնուող ոստիկաններուն ու թիւրքերուն, ըսելով որ Համբարձումը արդէն մեռած է, Արթինը միայնակ ի՞նչ կրնայ ընել. քաջալերած այս խօսքերէն կը յարձակին հայդուկների վրայ: Արթինը հագիւ ոտքի կը կանգնեցնէ Համբարձումը և լսթերը կը հագցնէ: Արդէն դուռն ու տանիքը լցած են: Արթինը կտրճի պէս առաջ կը նետուի և հրացանի քանի մը հարածներով կը ցրէ գրան բազմութիւնը և դուրս կ'ելնեն: Գնդակները կարծես գիտակցաբար կ'ուղղւին դէպի վատերը, Պօղոսը կ'իյնայ, ամբոխը կը փախչի և հայդուկները կ'ազատին: Կրկին միւսոյն գիւղին մէջ աշնան պատահեցան Գիւրգ Բարսեղ և Գեորգ յայտնի կուռղ երիտասարդը, երկու ընկերներով: Մատնութեամբ Ալայի պէյը հասաւ 70—80 ոստիկաններով, գեռ չորս ժամ կար արեւամտին: Մեր հայդուկները չգիտեն շփոթիլ, չգիտեն գնդակների ազդեցութեան տակ ընկճել. գեղէն դուրս եկան և սկսեց կռիւը. այդպէս բարձրացան մինչև բլրակի գագաթը. հսն մտած գիրքերու մէջ սկսեցին երգել. պարելու կանչել. «՛՛՛ է Ալայի պէյը թող գայ յառաջ՛՛՛. ոչ ոք չի համարձակիր մօտենալ: Ալայի պէյի մօտէն կանցնին մի քանի գնդակներ. թաւաղւոր ձիէն վար ինկաւ և փախաւ Բերդակ, ոստիկանի մը ձին զարնեցաւ միայն և ահա սկսեց փախուստն ու իրարանցում: Թէև քաջերը ազատ շարունակեցին իրենց ճամբան, բայց Ալայի պէյը պարտաւոր էր այդ անպատուութեան վրէժն լուծել. պարզ է, որ հայ գիւղացին պէտք է ենթարկէր այդ վատհոգիներու գաղանդութեանց. Բերդակը կրկին ցիրուցան եղաւ, կրկին աւարի առնւեցաւ:

Աշուն է, ձմեռն հասած էր. մեր ընկերները բարձրացան դէպի Սասուն, պատահեցան Սասնոյ Շուշնամերի գիւղը: խալիլ աղայի եղբօր որդին իբրահիմը պայմանաւորած էր երեսուն հայի զուլս տանիլ խալիլի կնոջ՝ ցեղապետութեան իրաւունքը ստանալու համար: 40—50-է բաղկացած ասպատակային խումբ մը հետն առնելով կը հասնի Շուշնամերի վրայ, կարծես Աստուած կանխագիտութեամբ մը մեր հայդուկները հոն զրկած էր, անոնց կեանքը փրկելու համար: Նրանք խումբ խումբ առններու ու գոմերու մէջ բաժանուած էին: Խպրահիմն ալ խմբակներու բաժնելով իր ասպատակները կը զրկէ այս ու այն գոմի կամ տան վրայ: Կը պատահին գոմ մը, ուր մեր հայդուկներէն կը գտնուէին գիւղացետ Մակար, Սեդրակ, Արթին և Անտրօն: Առաւօտեան լուսաբացին է, սասունցիի վառարանի աղօտ լոյսը կը պլլալայ. դուռը կը բացւի, աղբքը կարծելով թէ գիւղացիներ են, անհոգ կը շարունակեն իրենց ընկերական զրոյցները. Արթին կը հարցնէ «՛՛՛ էք», փոխանակ պատառխանի կը տեսնեն փունջ մը հրացանի բերան ուղղած դէպի իրենք. այլ ևս ժամանակ չեն ունենար իրենց հրացանները վերցնելու, դաշայները քաշած դուռն մէջ կը հասնին բրդաց:

Արթինը մէջը զարնած գռան կը բաժնէ չորս քրդեր և թեւերու մէջ առած կը բռնէ ընկերաց տուփը. Մակար և Սեդրակ անմասն ճարպկութեամբ գետին կը փռեն իրենց բաժին ընկածները, Արթին ու Անտրոնն ալ իրենց բաժինը քաշելով զովի մութ անկիւններ կարծես կուզեն միայնակ լափել. բարձրացան դէպի վեր ու իջան մի քանի անգամ մեր հայդուկների օրհնեալ ձեռքերը և ահա խաղը վերջացաւ, քրդերը անշուշտ ինկան, Միայն Մակարը վզէն ծանր վերք մը կըստանայ, բայց այդպիսի հարւածներով ընկճիլը մեր քաջերին ամօթ կը համարուի. հրացանները վերցրած դուրս կը թռչին, կը տեսնեն քրդաց բազմութիւնը, կըսկի կռիւը, կը համախմբեն տղիքը, քրդերը սարսափահար կը փախչին. Բայց մինչև հայդուկների դուրս գալը արդէն շատ մը տուններ ու գոյքեր կ'այրեն, կըսպանեն երկու հայեր ու կը փախչին:

Յեղափոխականների հրացաններուն արձագանք կուտան անմիջապէս Հէնըք, Սէմալ, Կէլիէկուզան գեղերու անկանոն հրացաններու որոտները: Կը հասնին Հուշնամերի և տեղւոյ բնակիչները առած կը տանեն պատուարելու իրենց աղքատ ու չքաւոր տուններու մէջ: Վիճակակիցները միայն գիտեն զթալ իրար վրայ, մեր հարուստներու շատ հոգն է մտածել մի րոպէ աղքատիկի կենաց վրայ և մտնել նրա դրուժեան մէջ գէթ երեւակայութեամբ:

* *

Չմեռն անցաւ, հասաւ գարունը: Կառավարութիւնը Հաճի Ջաֆար անուն հարկերապետ մը երեսուն ոստիկանով զրկեր է Սաունը, կը մնան Գաբբը բուսած գիւղը, կարծես ոստանցիի քայլերու քրտնները լինէին: Օր մը Սէմալ գիւղ պատահելով կը ձգտէր հարկներ երկու հայեր և կուզէն տանիլ դէպի Մուշ, չէնըքիք և սէմալցիք միացած յարձակում կը դրածեն, կը խլեն հայերը ձեռքերէն, երբ հրացանի ձայներ կը լսեն, առանց ետև նայելու կը փախչին:

Ապրիլի վերջերն ենք: Ահա կրկին Բերդակ գիւղ, կրկին ընդհարում: Մեր հայդուկներէն ծանօթ Գէսրըքը, Գալէն, Ակէն, Սիմոն և Արամ, հազիւ ճամբու յոգնածութենէն հանգստացած էին բերդակցի Գասթարի տան մէջ, արեւածագին խումբ մը ձիաւոր ոստիկաններ կը հասնին գիւղ: Սովորական բան է տուններ մտնել, իրենց ձեռքով հաւ ու ուտեստ տանել, ձիերին գարի կերցնել, թէկուզ ժամանակն ալ եղած չլինի: Կը մտնեն Գասթարի տունն էլ և կը տեսնեն մեր քաջերը, շուտով դուռը դնելով կը գառնան միւս ընկերներուն լուր տալու: Հայդուկները պատրաստ դուրս կը թռչին և գրեթէ պաշարման գիծը հազիւ ձեղքելով կը բարձրանան դէպի Տիրակատար: Մուշ յօտիկ լինելով կը հասնի հազարէ աւելի բազմութիւն մը, կանոնաւոր զօրք, բաշխօգուկ, բոլորն ալ կանոնաւոր զէնքերով զինեալ, բայց մեր հայդուկները անօրինակ քաջութեամբ կուշտով Առաքելոյ վանքի Աստուածածնայ ձորակէն կը բարձրանան Տիրակատարի հսկայ կողերու վրայ. երբ թշնամին կըսկի մօտենալ՝ կարիճներէն մի քանիսը իրենց գիրքերէն կը կուշտ և միւսները կը բարձրանան նոր գիւղ բռնելու. քիւրդ աշիրէթներն ալ կը հասնին և չորս կողմէ գնդակներ կը տեղան: Մեր ընկերներէն միայն Գալէի թեւը կը վերաւորուի թեթեւ կերպով. կ'իյնան թշնամու կողմէ երկու քրդեր և ոստիկան մ'ալ ծանրապէս վիրաւոր: Հայդուկներու յաջող քայլերից զօրքն ու ամբողջ յուսահատ ալ ևս չէին յառաջներ, ոմանք

հրացանները քարերուն զարնելով կը ջախջախէին: Ամբողջ տաս ժամայ կուշտ յետոյ թշնամին ամօթահար և տարտամ քայլերով դարձաւ դէպի Մուշ, իսկ մեր ընկերները քաջութեան հրաշալիք մը թողլով անցան դէպի Կորեկ Աղբուր: Այդ վրէժն ալ խաղաղ գիւղացիներէն պէտք էր լուծել: Ընդհարումէն մէկ օր յետոյ ծանրապէս վիրաւոր ինկան երկու մասնիկցի հայեր. ոստիկաններ երթալով վիրաւորեալները բերին Մուշ և ձեռքաւարեցին, ըսելով որ «երէկ դուք էլ Ֆէդայիներու հետ կուշտ ու վիրաւորուեք»:

Ահա տաճկական պոռնկացած արդարութիւնը:

Այս պահուս լսեցի, որ չորս հարիւր զօրք բարձրացաւ Սաունը, կուսակալն ալ պիտի երթայ: Լսեցի նաև քսան հայեր կողոպտուած են Սիմ սարի գաղաթը, երկուս ալ սպանուած, այս լուրը վերապահութեամբ կը հաղորդեմ:

Կան շատ մը ընդհարումներ, որոնց մանրամասն նկարագրութիւնը թողնենք ապագային, միայն գլխաւոր անցքերը յիշատակելով: Ընդհանուր ակնարկ մը քրդեր կողմերիս երկամեայ դրութեան վրայ: Ահա այս է մեր ներկայ վիճակը. կը շարունակուի այժմ աւելի կատաղութեամբ, գուցէ շուտով լսէք նորանոր պատահարներու նկարագրութիւնները. այսպիսի ծանր ու աղէտաբեր վիճակի մը վրայ ուշադրութիւն դարձնելը կը յանձնենք ընթերցողների և բոլոր հայերի խղճին և սրտի զգայնութեան:

Մոռացայ յիշել, որ Սերոբի նահատակութեան օրը սպանւեցաւ Տ. Քաջ քահանան և Սարգիս անուն հայ մը. գիւղը ցիրուցան հղաւ: Սէմալցի Մարտիրոս անուն երիտասարդը ծեծի ներքև մեռուցին:

Որքան երկարեմ, այնքան քոտմնելի անցքեր կը պատկերանան աչքիս առջև. մինչև անգամ մահն ալ սարսափահար կը փախչի այս դժոխային կեանքէն. կը գոռանք մահ, մահ և այն ալ չի գար, մահան աղբեցութիւնն ալ ջուրը ինկած է թիւրքի առջև, ինչպէս ամբողջ Եւրոպային, այն ալ 20-րդ դարու լուսաւորութեան գազաթնակէտին...

Հ Ր Ա Յ Ր (ՌԻՐՈՒԱԿԱՆ)

Պ Ա Տ Մ Ա Փ Ի Լ Ր Ս Ո Փ Ա Յ Ա Կ Ա Ն

Լ Ա Վ Ր Ո Վ Ի Պ Ա Տ Մ Ա Փ Ի Լ Ր Ս Ո Փ Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Լ Ն Ը

IV

Ա Ն Հ Ա Տ Ը Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Մ Է Զ

ա.

Անգիսական երկու ուղղութիւն պատմագրութեան մէջ.— Գիտական անհասկերը որպէս կամային ապագաներ. — Կարէն Եւ Միխայիլովի անհասի մասին. — Քննադատող անձնատրուքեան դերը պատմական արեւ դարաւորացաններում.— Երգայտից լիովին զոն քննադատող անձնատրուքից պատմական անկարելիութիւն է.— Պատմական ուրիշ դրութիւն. — Օրինակ. — Երբորդ դրութիւն Եւ.— Անհասի դերը.— Ներքին Եւ.— Գիտականութիւնը պատմական առաջնութեան մէջ.— Բարոյական պատմականութեան զգացումը. —

Ուղեցոյց ունենալով իր զարգացած և հիմնաւորած մեթոդը, վերստուգման ենթարկելով պատմութեան փաստային բովանդակութիւնը այդ մեթոդի համեմատ, յենւելով փիլիսոփայական և անտրոպոլոգիական ըմբռնո-

ղութիւններից հանած հետեւանքների վրայ, օգտագործելով բարոյագիտական իր ամբողջական ուսումը, — որոնց բոլորի մասին դժբախտաբար առանձին խօսելու հնարաւորութիւն չունինք — Լավրովը անհատի, աւելի ձիշտ՝ քննադատող անհատի դերն է ուզում լուսաբանել։ Եթէ նա առաջ, ինչպէս տեսանք նախանցեալ թուում, մօտեցել է անհատի պրօբլէմին սոսկ ֆօրմէլֆիլիսոփայական տեսակէտից, ապա նա այժմ հետազօտում է անհատի խնդիրը պատմական անցադարձումի տեսակէտից։

Աւերջին ժամանակներում, մատնանշում է Լավրով, պատմագիտութեան մէջ տաքացած է ուշագրաւ մի վէճ. ոմանց գրեւծքներում խոշոր անձնաւորութիւնների և նրանց անհատական մղումների հարցը այնքան գերակշիռ տեղ է գրաւում, որ պատմական եղելութիւնների կօլլեկտիվ (հաւաքական) բնոյթը վարագոյրի ետեւն է մնում ամբողջովին։ Աւելի նոր ժամանակներում առաջ է եկել հակառակ ծայրայեղութիւնը. որոշ կարգի երկերում անձնաւորութիւնները ցուցադրւում են, որպէս տաճ դարեշրջանի հաւաքական պահանջների և դրբգումների հետեւանք. դրանք հանդէս են բերւում, որպէս հաւաքական յոյզերի, շահերի, հաւատալիքների և համոզումների սոսկական ներկայացուցիչներ։ Այդ երկու ուղղութիւնը ևս պատմականօրէն բացատրելի են, բայց թէ՛ մէկը և թէ՛ միւսը գիտական պահանջին գոհացում տալ չեն կարող, որովհետեւ երկուսն էլ գիտականօրէն անթոյլատրելի չափազանցումի մէջ են։ Անգիտական է՝ պատմական առաջընթացումի մէջ միայն անձնական աֆֆեկտների (յոյզերի) և շահերի, անձնական ըմբռնողութեան և ստեղծագործող ուժի խմբակցումները տեսնել, պատմական հերոսների բացարձակ ոյժը ընդունել։ Բայց նոյնքան ևս անգիտական է՝ պատմական պրօցէսը դիտել որպէս գիմազուրկ մի շարժում։

Այդ միակողմանիութիւնները վերացնում է Լավրով նրանով, որ պատմական պրօցէսի երկու կողմն էլ առնում է գիտական իր օպերասիօնի մէջ, աշխատելով ամեն մէկին իր իսկական տեղը յատկացնել։ Պատմական եղելութիւնների թէ՛լ տարրերի վրայ մատնանշելով և ցոյց տալով մղումների այն իրական աղբիւրները, որոնք այդ իսկ տարրերին գործունէութեան են հրում, Լավրով, այդպիսով է, որ ըմբռնելի է գործնում պատմական ամբողջական անցուդարձումը։

Որո՞նք են այդ թէ՛լ տարրերը։

Հասարակական գործառնութեան մէջ, պատմական շարժման ընթացքում, պատմական տարբեր դարաշրջաններում առհասարակ իրական են միայն անհատները, պատասխանում է Լավրով։ Այդ անհատների աւել կամ պակաս թւի մէջ է, որ մարմնանում է հաւաքական սովորութիւնները, յոյզերը, շահերը և համոզումները։ Այդ իսկ տեսակէտից կարելի է պնդել, որ

Հասարակագիտական և ընդհանրապէս պատմական բոլոր երեւոյթները տեղի ունին բացառապէս անձնաւորութիւնների միջոցով։ Դրանք են ստեղծում հասարակութիւնը համերաշխութեան զանազանակերպ ձեւերով և մտքի հետեւանքներով. դրանք են մշակողը կուլտուրայի նոր ձեւերի և խորտակողը հնորի. Պատմական պրօցէսի իրական կատարողները եղել են, կը լինեն և կարող են լինել միմիայն անձնաւորութիւններ՝ իրենց այլազանութիւններով։

Գիտական իրողութիւն է—աւելացնում է ուսուփիլիսոփան—որ պատմութեան մէջ մենք անմիջականօրէն տեսնում ենք միայն մարդանհատներին, որոնք պատմութեան «կամային ապարատներն» են, բոլոր հասարակական, կուլտուրական ձեւերի իրական տարրերը, մտքի բովանդակ աշխատանքի իրական աղբիւրը։ Այդ «կամային ապարատներն», այդ գիտակցական անհատների ինքնիշխանութիւնը ենթակայօրէն անմերժելի է, առարկայօրէն անիմաստ՝ այդ մերժումը։

Մի քանի նշանաւոր տողեր, որոնք ուսական պատմափիլիսոփայական գրականութեան մէջ վաղուց այսպէս անւանւած «թեւաւոր խօսքերի» կարգն են անցել, Լավրովի գրչին չեն պատկանում. բայց Լավրովի պատմափիլիսոփայական ոգուն չէինք՝ հակասի, եթէ այստեղ բերենք այդ տողերը, որպէս նրա իսկ գրածը, և այդ այնքան աւելի մեծ իրաւունքով, որ այդ տողերի երկու հեղինակներն ևս ենթակայական մեթօդի ուսական յայտնի երրեակին են պատկանում։

Ն. Կարէկ պատմափիլիսոփայական իր գրեւծքներից մէկի մէջ ասում է մի տեղ. «Ամեն ինչ, որ գոյութիւն ունի առհասարակ, գոյութիւն ունի մարդկային անհատի համար, նրա միջոցով և նրա մէջ։ Սօցիալական կեանքի բոլոր ձեւերը այլ բան չեն, եթէ ոչ մարդկային յարաբերութիւնների տարբեր սիստեմներ։ Հոգեկան կեանքի բոլոր երեւոյթները այլ բան չեն, բայց եթէ մարդկային անհատականութիւնների տարբեր պայմաններ... Անհատը այն թէալ էակն է, որի միջոցով, որի մէջ և որի համար պետութիւնը, տնտեսութիւնը, հասարակական կեանքը, իրաւունքը, փիլիսոփայութիւնը, մօբալը, կրօնը, գիտութիւնը, գրականութիւնը, գեղարւեստը գոյութիւն ունին. նա՛ է կրկին այն կենտրօնը, որի միջոցով և որի համար դրանք բոլորը իրար հետ կապակցւում են... Ըստ ինքեան ո՛չ ազգեր կան, ո՛չ պետութիւններ, ո՛չ էլ նման ուրիշ հիմնարկութիւններ, ո՛չ իրաւունք, ո՛չ կրօն, ո՛չ փիլիսոփայութիւն, ո՛չ մօբալ, ո՛չ գիտութիւն, ո՛չ գեղարւեստ, ո՛չ բաղաբաղրութիւն։ Դրանք ոչ կարող են մտածել, ոչ զգալ, ոչ կամենալ, ոչ մի որոշում կազմել, ոչ էլ իրենց շրջանում տեղի ունեցող փոփոխութիւնները նկատել. զգացող, մտածող և կամեցող անհատն է միայն, որ վճռում է գործել, գործում է և իր գործողութիւնների ազդեցութեանը ենթարկւում»։

Անհատի պրոբլեմի պատմափիլիսոփայական այս ինդիվիդուալիստ (անհատապաշտ) ըմբռնումը արտայայտում է նաև հռչակաւոր երբեակի տաղանդաւոր ներկայացուցիչներին միւսը—Միխայիլովսկի: Համարեա նման հնչիւններ, յիշոր մտաւոր, բոլոր հոգեկան պրոբլեմները կառարկում են անձնաւորութեան մէջ,—և միայն նրա մէջ, ասում է նա: Միայն նա է զգում, մտածում, տանջւում, վայելում... Ամեն մի հասարակական կապակցութիւն, ինչ բարձր կամ կանխակալ-համակրական անուններ էլ դրանք կրելու լինին, միմիայն յարաբերական արժէք ունին: Նրանք մեզ համար թանկ պիտի լինին այն չափով, ինչ չափով դրանք անձնաւորութեան զարգացման են նպաստում, նրա տանջանքները պաշտպանում, նրա հաճոյքների շրջանն ընդարձակում:

Մեր ներկայ նպատակից դուրս է զբաղւել այն խնդրով, թէ Լավրով, Կարէե ու Միխայիլովսկի անհատի դերի ըմբռնման իրենց դիրքերում ինչ ազդեցւոր և փոխազդեցւոր են ստացել իրարից, թէ ինչ պատմական կամ տրամաբանական յաջորդականութիւն կա դրանց պատմափիլիսոփայական մտքերի միջև: Մեզ համար առաջժամ կարևորն է շեշտել, որ ականաւոր սուբ'եկտիվիստները—Կարէե և Միխայիլովսկի—փիլիսոփայական և հասարակագիտական դաստիարակութեան նոյն հողի վրայ գտնւելով ինչպէս Լավրովը, իրենց մէջ բերած տողերում խտացրել են այն մտքերը, որոնք արտայայտւել են Լավրովի բազմաթիւ գրւածքների մէջ այնքան յամուրէն և հետևողականօրէն:

Երկու առաջինների մտքերը միանգամայն ծածկւում են Լավրովի ունեցած հայեացքներով՝ նոյն պրոբլեմի վրայ: Մեր մտածողի համար ևս, անձնաւորութիւնը միակ իրական գործողն է պատմութեան մէջ: Նա է պատմական պրոբլեմի կրողը, նրա համար և նրա միջոցով է կատարւում այդ պրոբլեմը:

Բայց պէ՞տք է արդեօք ընդունել, որ անհատների դերը նոյնն է տարբեր դարաշրջաններում: Պէ՞տք է արդեօք ենթադրել, որ անհատների մտքի և կամքի դերը ամեն ժամանակ նոյն ոյժով և նոյն ձևերով է, որ կարող են հանդէս գալ:

Ամենևին: Եւ Լավրով առաջ է քաշում նախ տրամաբանական մի հնարաւորութիւն, ապա երկու տարբեր և իրական դրութիւններ:

Կայ մի դէպք, շեշտում է նա, երբ մտածող մարդանհատի պատմական դերը զերօյի կարող է հաւասարւել: Դա այն դրութիւնն է, երբ ճշմարտութեան և արդարութեան մասին ունեցած քննադատող անհատի համոզումներին կատարելապէս համապատասխանում են հասարակական այն ձևերը, որոնց մէջ նա ապրում է: Այն ժամանակ մտածող անհատի դերը նոյնն է, ինչ որ տասնեակ հազարաւոր չմտածող անհատներին: Պատմութեան ալիքները իրենց յորձանքի մէջ են առնում

նրան, միւս տասնեակ հազարների հետ միասին, և բշոււ, առանց նրանց հաշիւ տալու, առանց նրանցից հաշիւ պահանջելու՝ ուր, ինչո՞ւ, ինչպէ՞ս...

Բայց սա Շխերազադէ հէքիաթն է, աւելցնում է խկոյն Լավրով: Որտե՞ղ և ե՞րբ են հասարակական բոլոր ձևերը գիտակցութեան և արդարութեան բոլոր պահանջները լիովին գոհացումն ստացել: Ե՞րբ, ո՞րտեղ են անհատները իրենց շուրջը միայն բարիքներ, ամեն տեղ միայն բարօրութիւն, միշտ հաճոյք ունեցել: Այն ժամանակ իրօք անհատը քննադատօրէն շատ բան չէր կարող մտածել. նա կը լինէր՝ կամ միանգամայն անուշադիր դէպի շրջապատը և կամ բարոյական կարճատես: Նրան կը պակսէր ոյժ կամ վճռականութիւն՝ քննադատող-մտածող անձնաւորութիւն դառնալու համար:

Եւ սակայն պատմական շրջաններում մենք տեսնում ենք քննադատօրէն մտածող անհատներ. դրանց վիճակը պատմական պրոբլեմի վիճակն է: Առանց քննադատօրէն մտածող այդ անհատների՝ ո՛չ մի պրոբլեմ, առանց պրոբլեմի, որ կրկին անհատների քննադատական գործունէութեան արդիւնքն է՝ ո՛չ մի մարդկային անձնաւորութիւն: Ով քննադատօրէն մտածում է, ոչ թէ գոյութիւն ունեցող բարիքը դիտելով է հաճոյք ստանում, ոչ թէ այդ հաճոյքն է որոնում, այլ այն սահմանը, ուր վերջանում է այդ բարիքը և ուր չարիքն է սկսւում՝ որպէս պրոբլեմի հակադրութիւն, որպէս աններդաշնակութիւն, որպէս ռուտին: Հեզ կինը, գուրգուրալի երեխաները, ապահով կեանքը և պատւաւոր պաշտօնը, անխաղաղ հաշիւները և անարատ խիղճը, հսկայական էրուզիցիան և գիտնականի հռչակը, անվիճելի տաղանդը, գեղարւեստագէտի լաւ վարձատրութիւնը—սրանք բոլորը գեղեցիկ են, բոլորն էլ բարիքներ են. բայց բոլորն էլ մարդկային կուլտուրական կեանքի սոսկ մեխանիզմն են կազմում: Այս բազմազան կարիքները եթէ ամբողջովին մարդկանց բաւարարէին, եթէ ուրիշ պահանջներ ևս չ'առաջանային, այն ժամանակ մարդ իր ամբողջ կեանքը կանցնէր անմարդկային ձևով: Նա կը մնար որպէս դատող մըլիւն: Մարդկային մըլիւնանոցը մարդկանց հասարակութիւն դարձնելու համար, հարկաւոր է եղել քննադատութիւն. հարկաւոր է եղել վրդովել խաղաղ անկիւնների հանգիստը, ռուտինը, տիրող բարիքների աշխարհը: Դա բերել է իր հետ միայն մտածող-քննադատող մարդ անհատը, գիտակցող յկամային ապարտը: Քննադատող միտքը ծայր է տալիս նախ մէկի գանկի մէջ, ապա հետզհետէ ուռճանում, ընդգրկում է սեղմ խմբումներին, այդտեղից աւելի և աւելի տարածւելով ճարակում ընդարձակ շրջաններ: Կուլտուրայի տիրող ձևերը կորցնում են իրենց արժէքը քննադատող անհատների աչքում. սկսւում է ստեղծագործական աշխատանքը նոր ձևերի համար. մէկը միւսի ետեւից փոխում ու թափւում են կուլտուրայի հնացած մասերը, կառուց-

ևում են նորերը, և այսպէս անվերջ... Այս բոլորը պատկանում են նպատակների և միջոցների այն խումբին, որի վերնաշէնքին՝ մեքենայական և բիզոգիական աշխարհի վրայ կառուցւած, որ չհակասելով տիեզերական գետերմիներին, սակայն և այնպէս իր ուրոյն բնոյթը, ստորագրելներն ունի։ Այդպէս է եղել միշտ, սկսած այն անյիշելի ժամանակներից, երբ տիեզերական էօլիւցիան հոսեց դէպի մարդու գանկը, տիրեց նրա գիտակցութեան, երբ մարդ-վայրենին դարձաւ պատմական մարդ-անհատ։ Այդպէս է այժմ։ Զկայ մի ժամանակաշրջան այն վայրկեանից սկսած—երբ պատմութիւնից դուրս մնացած մարդկութիւնը պատմական պրօցէսի մէջ մտաւ—չկայ մի շրջան, ուր բնագոտող մարդը միանգամայն գոհ լինէր իր շրջապատից։ Իսկ բնագոտող անձնաւորութիւններ եղել են պատմական բոլոր շրջաններում, մի տեղ աւելի՛ թւով, մի այլ տեղ նւազ՝ մի տեղ՝ մեծ ոյժով, մի այլ տեղ՝ փոքր։ Մինչայժմայ պատմութեան մէջ տիրող հասարակական ձեւերից լիովին գոհ բնագոտող բոլոր անհատների գոյութիւնը գուցէ տրամաբանական կարելիութիւն է, բայց ոչ պատմական իրողութիւն, այդ պատճառով էլ անարժէք՝ պատմափիլիսոփայական ըմբռնողութեան համար, երբ հարցը վերաբերում է պատմութեան ուշալ, իրական կրողին։

Բայց կայ ուրիշ դրութիւն։ Այս դէպքում տնտեսական և քաղաքական պայմանները հասարակական կեանքում հանդէս են գալիս շատ որոշ կերպով։ Կեանքի և մտքի խնդիրները, շահերի շփոթները, համոզումների խմբակցութիւնները և տիրող սովորութիւնների ազդեցութիւնները զուգորդւում են այնպիսի բացորոշ գետերմիներով (կանխորոշումով), իրար յաջորդող դէպքերը այնքան անխուսափելի կերպով են ծագում իրարից, որ պատմական պրօցէսի ամբողջ ընթացքը ասես ավտօմատ, մեքենական բնոյթ է առնում։ Այստեղ բնագոտական անձնաւորութիւնների դերը միայն նրանում է, որ աւելի և աւելի որոշ կերպով, աւելի և աւելի յաճախ գիտականութեամբ այն իսկ ճանապարհին հետևին, որով ամբողջ հասարակութիւն է գնում։ Այս դէպքում է, որ պատմաբան-մտածողը որոշ չափով իրաւունք է ստանում պնդելու, որ դէպքերը իրենց ընդունած ընթացքը կըստանային նոյնիսկ այն պարագային, եթէ չլինէին նրանց գլուխ կանգնած խոշոր անհատները, կամ եթէ նրանց տեղ ուրիշները կանգնէին։ Եթէ պէտք լինի՝ կարելի է մատնանշել, օրինակ, XVIII դարու երկրորդ կէսի վրայ, երբ քաղաքական ու տնտեսական պատմութեան ընդհանուր բնոյթը Եւրոպայում պայմանաւորւած էր պատմական հոսանքներով, անկախ այն անհատներից, որոնք մասնակցութիւն ունէին այդ ժամանակաշրջանի պատմութեան մէջ։

Կայ և միւս դրութիւնը՝ քաղաքական և տնտեսական պայմանները այս անգամ իրենք իրենց չեն ցոյց

աւելիս հասարակութեան մեծ դժւարութիւններից դուրս գալու ճանապարհը. այդ պայմանները դեռ խիստ որոշւած ձեւեր չեն ստացել։ Հասարակութիւնը իր ամբողջի մէջ դեռ քիչ է պատրաստւած։ Կենսական խնդիրները նախ քան իրենց որոշ դիմագծերով հասարակութեան առաջ հանդէս հանդէս գալը, պէտք է մարմնանան դեռ գաղափարների մէջ, որոնք առաջանում են և գործ դառնում անհատների ձեռքով։ Այդ գաղափարների ներկայացուցիչները դառնում են պատմական պրօցէսի անհրաժեշտ օրգանները։ Նման դէպքերում՝ պատմական անձնաւորութիւնների առաքինութիւններն ու արատները, նրանց առանձնապատկութիւնները, որոնք առաջ կօխայի պատմական եղելութիւնների ցանցի հանգոյցներն են կազմում, պատմաբանի աչքում ստանում են աւելի կամ պակաս նշանակութիւն։ Այլևս անկարելի է այդ տարրերը դուրս ձգել պատմական կօմբինացիայից, առանց պատմական պրօցէսի ամբողջական ըմբռնողութիւնը վտանգելու։

Համոզումն երի թափը և կամքի էներգիան դառնում են այլ և սպասման կանոյժեր—ասում է Լավրով բառացի. ոյժեր, սակայն, որոնք անձնաւորութիւնների մէջ են բիւրեղացած։ Այդ կարողութեան և այդ էներգիայի անունով պատմութիւնը դատում է նրանց, ժամանակակիցները խոնարհւում են նրանց առաջ կամ նզովքի տալիս ամենքին։ Նրանց առաջ է կրկին, որ իրենց հասարակական պարտականութիւնն երի պահանջը և իրենց կեանքի ընդհանուր նպատակն է ծառանում։

Բայց այս երկու դէպքերում ևս մի կարևոր նկատառումն ուսը՝ եկտիվ տարրերին տալիս է աւելի մեծ դեր։ Դա այն է, թէ կամովին կամ ակամայ պատմական կեանքին մասնակցող անձերը ի՞նչպէս են նայում իրենց այդ մասնակցութեան վրայ։ Նրանք, այդ անձնաւորութիւնները, որ հասարակական և պատմական կեանքի միակ իրական գործողներն են, չե՞ն արդեօք մտածում, որ իրենց կամքի այս կամ այն գործողութեամբ կարող են այս կամ ուղղութիւնը տալ պատմութեան ընթացքին. չե՞ն մտածում, որ իրենց վրայ այս կամ այն չափով ծանրացած է պատասխանատւութիւնը՝ թէ՛ այն բոլորի համար, ինչ պախարակելի է և թէ՛ այն բոլորի համար, ինչ մեծ և գովելի է եղել ժամանակակից դէպքերի մէջ։

Անշուշտ։ Իւ այդ այն պատճառով, որ պատմական պրօցէսի մէջ գործող անձնաւորութիւնը շարժւում է նպատակների և միջոցների աշխարհում և ոչ միայն տիեզերական գետերմիներին, Նա ունի հոգեկան «Ի գիտակցութիւնը» Նա գիտէ, որ այդ Եսը հետապնդում է իր նպատակներին, ընտրում է իր միջոցները։ Դետերմինիզմի մետաֆիզիկական աստառը այդպիսով նրա գործունէութեան համար կորցնում է իր արժէքը այն ձեւի մէջ, ինչ ձեւի մէջ նա է այդ գետեր-

մինիզմը գիտակցում է նրանք, այդ անձնաւորութիւնները, իրենց համար կամային ապարատներ, գործիքներ են: Այդ կամային ապարատներից դուրս՝ պատմութեան մէջ ոչինչ տեղի ունենալ չի կարող: Այս բոլորը գիտակցում է պատմութեան մէջ անմիջօրէն մասնակից անհատը: Եւ որքան աւելի խորն է այդ գիտակցութիւնը, այնքան ևս բուռն է նրա խաղացած դերը պատմութեան մէջ:

Իր ընդհանուր փիլիսոփայական աշխարհայեացքի հետ խորթի ներդաշնակութեամբ ձուլած այս դիտողութիւններից յետոյ, դրանցից անմիջապէս ծագող այն անխուսափելի երևոյթի վրայ է մատնանշում Լավրովը, որ անհատը իրեն զգում ու ճանաչում է բարոյական և պատասխանատու: Նա հաճոյք է զգում իր այն գործողութիւններից, որոնց մէջ նա իր գերն ու ծառայութիւնն է տեսնում Պարտականութիւնների բարոյական աշխարհն է բացում նրա առջև: Նա՝ պարտականութիւն իր կամքի դիմաց, որ թելադրում է նրան անել այն, ինչ նա վճռել է. ապա՝ պարտականութիւն իր ըմբռնողութեան առաջ, որ պահանջում է նրանից ճշմարիտ համարել միայն այն, ինչ որ այդ ըմբռնողութեան քննադատութեանը դիմանալ կարող է: Այս երկու պարտականութիւնների հողի վրայ ծագում են յետագայ թէօրիական և գործնական պարտականութիւնները, որոնցից մէկի համեմատ կազմում և ձևաւորում են հասարակական և անհատական իդէալները, միւսի համեմատ առաջանում է կռիւը՝ այդ իդէալների համար:

Ս Ն Ա Ր

Հ Ա Ս Ա Ր Ա Կ Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Ժ Ա Ն Ժ Ա Կ Ռ ՈՒՍՍՕ

(Ծննդեան 200-ԱՄՆԱԿԻ ԱՌԻՅՈՎ)

IV

Դաստիարակչական իդէալը

Վերանորոգութեան և երջանկութեան ամենաապահով և ամենահաստատ միջոցը բնական վիճակն է՝ «Բայց մարդկային բնութիւնը չի կարող յետ դառնալ» — ասում է Ռուսսօն: Նա գիտէ, որ հասարակական կարգը չի ոչնչանայ, չի լուծւի այսուհետեւ: Ինչ անել այսպիսի պիտի պայմաններում: Թողնել, որ մարդկութիւնը առաջանայ իր մոլորութիւնների, իր չարիքների, իր դժբախտութեան մէջ: Թողնել, որ նա հետզհետէ աւելի ու աւելի հեռանայ բնական վիճակից: Ո՛չ: Պատահաբար, տնկել հասարակական մարդու մէջ բնական մարդը: Մօտեցնել նրան ազատ ու բարի բնութեան: Այսպէս

պէտք է հասկանալ նրա համաւաւոր կոչը՝ «Դ է պի բնութիւն»: Այս է իմաստը այդ պատմական նշանախօսքի:

Ինչպէս կարելի է դադարեցնել սկսած չարիքը և ինչպէս կարելի է մօտենալ բնութեան: Անհատի վերակազմութեամբ, ընտանիքի վերակազմութեամբ, հասարակութեան վերակազմութեամբ: Ահա Ժան-Ժակ Ռուսսօի պատասխանը, ահա նրա իդէալը միաժամանակ «Էմիլ»ի մէջ նա դրել է անհատական և առհասարակ մարդու վերանորոգութեան պրօբլեմը: «Նոր Էմիլ»ի մէջ քննել է ընտանիքի վերակազմութեան հարցը: «Ընկերային դաշինք»-ով մատնանշել է հասարակութեան վերածնունդը: Իրենց իդէալներով, սկզբունքներով և հիմնական տեսութիւններով այդ երեք աշխատութիւններն էլ միանում են և կազմում մի ամբողջական աշխարհահայեացք, մի սիստեմ:

«Էմիլը», որ յետագայում այնպիսի հռչակ ունեցաւ, որ նորագոյն մանկավարժութեան աղբիւրը դարձաւ — իր առաջին հրատարակութեան ժամանակ դժբախտ ճակատագրի ենթարկեց: Ֆրանսիական կառավարութեան հրամանով այրեց և Պարիզի արքեպիսկոպոսը բանադրեց այն: Միապետութիւնը և կղերականութիւնը միացան հալածելու համար մի գրեթէ, որ Վիկտոր Կուզէնի ասելով՝ պարունակում էր Ռուսսօի մտքի և սրտի լաւագոյն հատածը: Դաստիարակչական և մանկավարժական աշխատութիւնների շարքում «Էմիլ»ը բացառիկ տեղ ունի: Նա մի դարագլուխ է, մի արգասաւոր ու բեղմնաւոր դարագլուխ, որից սկիզբն են առնում 19-րդ դարի մանկավարժական մեծագոյն գործերը:

Այդ գրեթէ մէջ ժընեգի փիլիսոփայ-մանկավարժը նախ և առաջ մատնանշում է հոգեբանութեան անհրաժեշտութիւնը: Առանց մանկան հոգու ճանաչողութեան անկարելի է դաստիարակչական օգտակար աշխատանք կատարել: Մանկավարժը պէտք է ուսումնասիրէ իր սանի հոգեկան աշխարհը, նրա ներքին էութիւնը, որպէս զի կարողանայ ըստ այդ ներքին աշխարհի՝ դաստիարակութեան ձևեր գտնել: Այդ ձևերը միևնոյնը չեն ամեն անհատի համար հաւասարապէս: Նրանք փոփոխական են՝ նայած մարդուն ու նրա հոգեբանութեան: Նորագոյն մանկավարժութեան համար այս գաղափարը բնաւ վիճելի չէ և մանաւանդ շատ հասկանալի է: Բայց Ռուսսօի ժամանակ դա մի յայտնագործութիւն էր:

Դաստիարակութիւնը ի նկատի պիտի ունենայ ո՛չ միայն հոգեբանութիւնը առհասարակ, այլ և տարբեր հասակների հոգեբանութիւնը մասնաւորապէս: Ուրիշ է մանուկի հոգեբանութիւնը, ուրիշ է պատանու հոգեբանութիւնը, ուրիշ է չափահասի հոգեբանութիւնը: Տարիների ընթացքում հոգին զարգանում է և փոփոխութեան ենթարկւում: Նա ունի իր բնաշրջումը, իր էւօլիցիան, որ մանկավարժութեան հիմք պէտք է դառնայ:

նայ: Դաստիարակը այդ բնաշրջման ուսումնասիրութեան ու ծանօթութեան վրայ պիտի կառուցանէ իր շինարարական գործը: Յետագայում Պետաւոյցցին, Սպենսերը, Հերթարտը գործադրեցին ու զարգացրին Ռուսսօի ազդարարած այդ առողջ սկզբունքը: Տիկին Նէկկեր դը Սօսիւր մի ամբողջ գիրք նւիրեց այդ խնդրին—*“Education progressive”*—ներշնչած ժան-ժակ Ռուսսօի գաղափարներէն:

Եւ այսպէս: Իր գրքի առաջին էջերից իսկ՝ Ռուսսօն կարողանում է խորապէս ըմբռնել մանկավարժութեան դժարին պրօբլեմը և նոր ճանապարհի վրայ դնել դաստիարակութեան նուրբ արեւստը:

Այդ հիմնական սկզբունքներից յետոյ՝ հեղինակը դնում է մարդկային հոգու ծագման խնդիրը, որ նոյնպէս առաջնահարգ նշանակութիւն ունի մանկավարժութեան մէջ: Անհատասարկութեան մասին խօսելիս՝ Ռուսսօն յայտնել է իր ըմբռնումը: Մարդը, նրա կարծիքով՝ բարի է բնականապէս: Հակառակ տեսակէտը, մարդու բնական չարութեան գաւանանքը, գալիս է միապետական տրամաբանութիւնից: Նրանք, ովքեր կամենում են երկիրը և դպրոցը ստրկութեան մէջ պահել, նրանք, ովքեր կամենում են բռնանալ մարդու վրայ, աշակերտի վրայ—նրանք են տարածաշնչում մարդու բնական չարութեան առասպելը: Եւ յիրաւի, թէ 19-րդ դարի և թէ ամեն ժամանակի, թէ Փրանսիական և թէ ուրիշ բռնապետութեան համար յառկան շանական է այդ իրողութիւնը: Մարդիկ իրենց բռնութիւնը արգարացնում են այն հիմքով՝ թէ իբր ժողովուրդը կամ, այս դէպքում, աշակերտը ազատութեան մէջ յանցանք կը գործեն: Ռուսսօի «բնական բարութեան» թէօրիան պէտք է ընդունել իբր մի անհրաժեշտ հակահարուած իր ժամանակի միապետական փիրիսոփայութեան: Նա ամենից առաջ կամենում էր ապացուցանել, որ մարդը չար չէ: Նա ամենից առաջ կամենում էր բացասել միապետական տեսութեան: Եւ մեր կարծիքով՝ այդտեղ է կայանում Ռուսսօի ըմբռնման պատմական դերը:

Եւ այսպէս: Հոգեբանական մանկավարժութեան, բնաշրջումի և «բնական բարութեան» գլխաւոր հիմքերով՝ Ռուսսօն ձեռք է առնում Էմիլի դաստիարակութիւնը: Նրա առջև կանգնած է մարդը առհասարակ: Էմիլի անւան տակ մարդկութիւնն է շարժւում և դաստիարակւում:

Մարդու կեանքի մէջ՝ Ռուսսօն հինգ շրջան է ընդգծում: Առաջինը տարածւում է ծննդից մինչև խօսելու ու քայլելու կարողութիւնը, հաջիւ մէկ-երկու տարի: Երկրորդը՝ այդ կարողութիւնից մինչև տասներկու տարեկան հասակը: Երրորդը՝ տասներկուսից մինչև տասնհինգ: Չորրորդը՝ տասնհինգից մինչև քսան: Հինգերորդը՝ քսան տարեկանից մինչև կեանքի վախճանը:

Առաջին շրջանի դաստիարակութիւնը հիմնովին ֆի-

զիւական է: Մանուկին պիտի պահեն բնութեան մէջ, սովորեցնեն տաքին ու ցրտին, կեանքի յետագայ դժարութիւններին: Ռուսսօն այստեղ հրահանգում է այն, ինչ որ վերջին ժամանակներս բժշկութեան նորագոյն մեթոդներն են յանձնարարում: Արևի, լոյսի, օդի բարերար ազդեցութիւնը մանուկի ֆիզիկականի և հոգեկանի վրայ շեշտած է տակաւին 17-րդ դարում, «Էմիլ»ի մէջ:

Երկրորդ շրջանում շարունակւում է ֆիզիկական դաստիարակութիւնը: Բնութիւնը միակ աղբիւրն է այդ դաստիարակութեան: Մարդիկ, բժիշկները չպիտի միջամտեն բնութեան գործին: Նրանց միջամտութիւնը կ'աղարտէ և կ'աւերէ բնութեան գեղեցիկ ու շինարար աշխատանքը: Ֆիզիկական դաստիարակութեան վրայ այս շրջանում աւելանում է զգայարանների դաստիարակութիւնը: Ռուսսօի կարծիքով՝ յիշողութիւնից և գատողութիւնից առաջ՝ օգնութեան պէտք է կանչենք մանուկի զգայարանները, որոնք ճանաչողութեան հրաշալի միջոցներ են: Մեր առաջին գաղափարները մենք ստանում ենք զգայարանների միջոցով: Աչքը, ականջը, ձեռքը մեր սկզբնական իմացումների միակ մատակարարներն են: Նրանց կրթութիւնը մանկավարժութեան համար հիմնական խնդիր է: Եթէ մանուկը վատ չօգտօգտւի, վատ տեսանելիքով, վատ լսելիքով մեծանայ—դաստիարակութեան գործը երբեք կատարեալ չի լինի: Նա ընդմիշտ անդամալուծման կը դատապարտուի:

Այս շրջանում ո'չ մի առարկայի ուսմունք չկայ: Մանուկը գործ ունի բացառապէս իր երի Հետո հաշւում է, չափում է, կշռում է, համեմատում է և սովորում է ինքնուրոյնաբար: Բնութիւնը այստեղ էլ նրա միակ դաստիարակն է: Բնութիւնից դուրս նրան բան չի հարկաւոր: Բառերը արտաքսւում են մինչև վերջին հնարաւորութիւն: Նրանց փոխարինում են իրերը և միայն իրերը: Թող մանուկը երբեք չ'աւի այն, ինչ խորապէս և հաստատապէս չգիտէ: Եւ թող մինչև իսկ չկարողանայ ասել այն, ինչ որ իրապէս գիտէ: Ասելու անկարողութիւնը նրանից չէ խլում նրա իմացածը: Բառը միշտ վտանգաւոր է: Պէտք է ամեն կերպ աշխատել, որ երեխան թութակի ճանապարհը չբռնէ:

Մտաւոր դաստիարակութիւնը այս շրջանում էապէս բացասական ուղղութիւն ունի: Պէտք է հսկել, որ դարի մոլորութիւնները, սխալները, հասարակական կարգի վնասակար հասկացողութիւնները չմտնեն մանուկի հոգին: Պարեմը այս է: Միւս կողմից՝ ինչ որ նա սովորել է պատահաբար, իրերի անմիջական շփումով, ինչ որ նա իմացել է ինքնաբխօրէն, առանց նպատակ ունենալու և առանց գիտակցութեան—լիովին բաւական է:

Նորագոյն մանկավարժութիւնը ընդունել է ժան-ժակ Ռուսսօի վերոյիշեալ սկզբունքները՝ մէկի բացառութեամբ: Ֆիզիկական կրթութիւնը, զգայարանների

գաստիարակութիւնը, իրերի ուսմունքը մեր ժամանակի մանկավարժութեան հիմքերն են կազմում: Սակայն մտաւոր գաստիարակութեան յետաձգման հետ չեն հաշուել նոր մանկավարժները: Դա Ռուսսօի այն հիմնական մտքի անմիջական արձագանքն է՝ թէ գիտութիւնները անբարոյականացնում են մարդուն: Որքան յետաձգւի նրանց աւանդումը և որքան բիչ լինի նրանց թիւը՝ այնքան մենք մօտ կը լինենք բնութեան: Բայց մեր ժամանակի մարդու մէջ, այդքան ուժեղ և այդքան խորունկ կերպով դժւար է բնական մարդը հաստատել, վերստեղծել: Մեզ հարկաւոր է իմացականութիւն, և նրա երկարժամանակեայ անգործածութիւնը փնասակար է: Ինչպէս ֆիզիքականի զարգացման համար անհրաժեշտ է մարզանքը, այնպէս էլ մտաւոր մշակման համար կարևոր է վարժութիւնը:

Երրորդ շրջանում սկսւում է մտաւոր գաստիարակութիւնը: Այստեղ էլ հիմնական սկզբունքները նոյնն են: Ամեն բան բնութեան մէջ, ամեն բան բնութեան մեջոցով: Բացի դրանից՝ պիտի սահմանակել Էմիլի գիտութեան քանակը: Աւելի լաւ է բիչ բան իմանայ: Մանաւանդ աւելի լաւ է՝ մարդկանց հնարած փնասակար գիտութիւնները երբէք չիմանայ: Էմիլը պէտք չունի պատմութեան, Այստեղ ոճիրներից, սպանութիւններից բացի՝ ուսանելու ուրիշ բան չկայ: Պէտք է նրան բնութեան հետ կապել և ոչ թէ մարդկանց հետ: Պէտք է բնական կարգի իմաստութիւնը հաղորդել և ոչ թէ հասարակական կարգի մոլորութիւնը:

Էմիլը պիտի սովորի բնական գիտութիւններ, աստղագիտութիւն, աշխարհագրութիւն: Դրանցով նա կարող է խորանալ բնութեան մէջ և հասկանալ նրա հրաշալի իմաստութիւնը: Եւ այդ գիտութիւնները ձեռք բերելու համար՝ նա երբէք չպիտի դիմէ արհեստական միջոցների: Բնութիւնը միայնակ կարող է այդ ուսմունքը հաղորդել նրան: Ծառը, ծաղիկը, թռչունը, թիթեռը, գետը, քամին և այդպէս ողջ տիեզերքը բաց է նրա առաջ, նրա բնական իմացականութեան առաջ: Պէտք է միայն այդ իմացականութիւնը փորձերի միջոցով շարժման մէջ գնել: Աստղագիտութեան համար ուրիշ ոչինչ հարկաւոր չէ, բացի կապուտակ, ջինջ երկնակամարից: Արեւի հրաշափառ ծագումը, աստղերի անհուն կարաւանները, պայծառ լուսինը Էմիլին շատ բան կը սովորեցնեն: Ռուսսօն այս էջերում իր բանաստեղծական հոգու ամբողջ գեղեցկութիւնն է ներկայացրել: Այդ մասերը վեր են հանում մի շքեղ, մի հմայիչ պոեզիա, լի խորունկ անկեղծութեամբ և բաղք տրամագրութեամբ: Աշխարհագրութեան դասաւանդութիւնը պէտք չունի բարեգնների, երկրագունդների: Այստեղ էլ ամեն ինչ բնութիւնն է տալիս: Տեղական միջավայրից՝ Ռուսսօն կամաց-կամաց հեռանում է և հասնում է մինչև լայն հորիզոններ: Էմիլը գիտէ իր շրջապատը, իր ապրած

երկիրը: Ռուսսօն իր գրածքի այդ մասերով հայրենագիտութեան հիմնադիրն է հանդիսանում:

Բացի այդ առարկաներից՝ Էմիլը պէտք է նաև արհեստ սովորի: Կեանքի դժւարութիւնների համար նա սկզբից պիտի նախապատրաստուի: Ապագան միշտ մութն է և տիեզերական յեղեղով ընթացքի մէջ անկումները հնարաւոր են: Մարդս պէտք է այդ օրերի համար յատուկ զէնք ունենայ: Պատմում է, որ այս անսակետից ևս Ռուսսօն անմիջական ազդեցութիւն է ունեցել իր ժամանակի ֆրանսիական ծոյլ ու անգործ ազնւականութեան վրայ: Այդ դասակարգից շատերը ենթարկւել են Ռուսսօի համոզած խօսքին և իրագործել են նրա հրահանգը: Նման իրողութիւնների համար է հռչակաւոր Բիւֆֆօն իր հետեւալ խօսքը արտասանել. «Մենք էլ ենք շատ բան ասում, բայց Ռուսսօն պատւիրում է և կարողանում է հնազանդեցնել իր պատւիրանքին»:

Չորրորդ շրջանում Ռուսսօն սկսում է Էմիլի բարոյական գաստիարակութիւնը: «Մենք կազմեցինք նրա մարմինը, նրա զգայարանները, նրա գատողութիւնը, մնում է սիրտը»: Այս բառերով է մօտենում ժընեցի փիլիսոփան կրթութեան դժւարին և նուրբ կողմին:

Նախ և առաջ մի բանի խօսք այն բարոյական միջոցներն է, որ պիտի գործադրւին գաստիարակութեան ժամանակ: Ռուսսօն այստեղ երկու հիմնական սկզբունք ունի. «բնական հակահարաւած» և նախանձաւորութեան բացասում: Մանուկին չպէտք է պատժել: Պատիժը բնաւ գաստիարակչական միջոց չէ: Պէտք է թողնել, որ մանուկը իր անհոգութեան, իր անկարգապահութեան բնական հակահարաւածն զգայ: Եթէ հակառակ ձեր խօսքի՝ նա մտնում է ջուրը, շուտով կը թրջւի և կը զգայ իր արարքի հետեւանքը: Բնութիւնը յետ կը տայ նրա անհոգութեան պատասխանը: Անշուշտ այս միջոցը չպիտի հասնի մինչև անմիտ ծայրայեղութեան աստիճան:

Եթէ բնական հակահարաւածի հետեւանքով մանուկը պիտի ծանրապէս փնասուի՝ պէտք է կանխել վտանգը: Յետագայում Կանտն ու Սպենսերը միացան Ռուսսօի առաջարկած սկզբունքին և իրենց մանկավարժութեանց մէջ զարգացրին այն:

Միւս կողմից՝ նախանձաւորութեան դերը Ռուսսօն հիմնապէս բացասական է համարում: Նա չէ ընդունում բարի նախանձի տեսութիւնը: Նրա համար նախանձը նախանձ է և միշտ էլ մերժելի է: Մանուկին չպէտք է համեմատել ուրիշի հետ և այդ միջոցով չպէտք է նրան որևէ բան սովորեցնել: Բարոյականութեան գնով դաստիարակութիւնը անմիտ: Հակասական գործ է: Եթէ համեմատութիւնը անհրաժեշտ է՝ պէտք է նոյն ինքն մանուկի մէջ կատարել այդ: Համեմատեցէք նրա երեկւայ դրութիւնը այսօրւան հետ. այսօրը վաղւան հետ: Երբէք ուրիշի հետ ժամանակակից մանկավարժութիւնը

այս կէտում լիովին համաձայն չէ Ռուսսօի կարծիքին: Շատերը և դրանց թուում նշանաւոր Ջէյմսը գտնում են, որ յաճախ անհրաժեշտ է և օգտակար է նախանշաւորութիւնը:

Դաստիարակչական իր հիմնական սկզբունքները Ռուսսօն գործ է դնում նաև մարդու բարոյական պատկերը ձևաւորելու ժամանակ: Այստեղ էլ բնութիւնը անխարդախ ու անդաւաճան ազգակ է: Պէտք է դիմել նրան, պէտք է դիմել անհատի բնական զգացմունքին և ոչ բանականութեան: Բարոյականութիւնը արժէք ունի, բարոյականութիւնը հաստատուն է միայն այն ժամանակ, երբ իր սնունդը քաղում է զգացմունքի մաքուր և անսպառելի աղբիւրից: Ընդհակառակը, բարոյականութիւնը անզօր է ու կաղ, երբ բանականութեան վրայ է հիմնուում «կարելի է անպատժօրէն խեղդել իր նմանին փիլիսոփայի պատահանի տակ, նա ձեռքերը կը դնի ականջներին և կը պատճառաբանի մի քիչ՝ խանգարելու համար բնութեան ձայնը, որ ըմբոստանում է նրա մէջ և նրան իբրև մարդ հաւասարեցնում, նոյնացնում է խեղդւողի հետ: Բնական մարդը չունի այս հրաշալի տաղանդը. նա միշտ յանձնւում է մարդկութեան առաջին զգացմունքին»: Երբ էմիլը զարգացնի բնութեան նախնական տուրքը, երբ էմիլը մշակէ իր մէջ գտնուող զգացմունքը — չի կարող չարութիւն անել: Նա կը լինի բարի և զգայուն՝ դէպի իր շրջապատը, դէպի մարդիկ և կենդանիները: Այս հոգի վրայ է Ռուսսօն պատաստում անհատի բարոյական կառուցածքը, անհատի հասարակական պարտականութիւնը: Դրանից դուրս մարդու բարոյականութիւնը շինծու է, արհեստական է և չի կարող արգասաւոր լինել:

Թան-Թակ Ռուսսօի բարոյական դաստիարակութեան մէջ կարևոր տեղ է գրաւում Աստծու գաղափարը:

Էմիլը առողջ է ֆիզիքապէս, նրա զգայարանները զարգացած են, դատողութիւնը շիտակ է ու յստակ, բարոյականութիւնը կայուն և անվրէպ — բայց նա տակաւին կատարեալ չէ: Երջանկութեան համար պակասում է գերագոյն էակի զգացումը: Մարդս նրանով միայն կը լրանայ, կ'ամբողջանայ:

Այստեղ էլ — ինչպէս նրա բովանդակ աշխարհահայեացքի մէջ — բնութեան նշանակութիւնը, բնութեան դերը առաջնակարգ է: Էմիլը գրքերից չէ վերցնում Աստծու գաղափարը, հոգեւորականները չեն ապրիս նրան և ոչ էլ եկեղեցին է մատակարարում: Սրանք բոլորն էլ արատաւոր են ու անարժան՝ բարութեան տիպարի պատկերը հաղորդելու համար: Այս հրաշալի անեղբորը, բնութեան այս չքնաղ կանոնաւորութիւնը, այս զարմանալի համակարգը, այս վեհութիւնը, այս համատարած ներդաշնակութիւնը — էմիլի մէջ Աստծու զգացումը կը դնեն: Եւ այդ զգացումը կը լինի խորը, խաղաղ, հանգիստ ու համբերատար: Այստեղ չկայ զանազան

կրօնների յանցաւոր մենամարտը, այդտեղ չկայ զանազան եկեղեցիների ոճրագործ ատելութիւնը, այդտեղ չկայ զանազան դաւանանքների այլամերժողութիւն: Այդ զգացումը պայծառ երկնակամարի արտացոլումն է և նրա պէս լայն է ու մաքուր:

Թան-Թակ Ռուսսօն մարդու կեանքի մէջ — ինչպէս ասացինք — դրել է նաև հինգերորդ շրջան, որ տարածւում է քսան տարեկանից մինչև մահը: Այս շրջանում էմիլը ճանապարհորդում է, երկիրներ է տեսնում, ամուսնանում է Սօֆիի հետ, կրում է այդ ամուսնութեան դառնութիւնները և տառապում է մարդկայնօրէն: Այս բոլորի մէջ վիպական բաժինը գերակշռող է: Դաստիարակչական մասը երևան է գալիս այնտեղ, ուր Ռուսսօն գծում է կնոջ պատկերը: Սօֆին, նրա կարծիքով, էմիլին կ'երջանկացնի իր կրաւորական դիրքով և իր ստորագրեալ հոգեբանութեամբ: Մարդուս ոգեւորած ու հանճարեղ դաստիարակը խոշոր վրիպումներ է արել կնոջ իդէալը ներկայացնելիս: Այստեղ Ռուսսօն ամենևին վերանորոգիչ չէ: Նա կրկնում է իր դարի մոլորութիւնները և նախապաշարումները: «Կանանց ամբողջ դաստիարակութիւնը պէտք է տղամարդկանց տեսակէտով կատարւի: Նրանց դուր գալ, նրանց օգտակար լինել, սիրել և մեծարել նրանցից, նրանց մեծացնել, երբ անչափահաս են, խնամել, երբ չափահաս են. նրանց խորհուրդ տալ, նրանց մխիթարել, նրանց կեանքը հաճելի և քաղցր դարձնել — ահա կանանց պարտականութիւնը ամեն ժամանակի՝ համար»: Սօֆիի համար մտաւոր դաստիարակութիւնը կարևոր չէ. նա կարող է անգրագէտ մնալ: Նա չունի իր ինքնուրոյն կրօնական հայեացքը: Ամեն աղջիկ իր մօր կրօնը պիտի ունենայ, ամեն կին իր ամուսնունը:

Այսպէս է Թան-Թակ Ռուսսօի իդէալը և դաստիարակչական տեսակէտը կանանց նկատմամբ:

«Էմիլ» իր թերութիւններով ու անկատարութիւններով հանդերձ՝ մանկավարժական փիլիսոփայութեան խոշոր ու հանճարաւոր ստեղծագործութիւններից է: Իր ժամանակի դաստիարակութեան դէմ, իր դարի չոր ու անհոգի, սխալաստիք ու սպանիչ մանկավարժութեան դէմ՝ ամենամեծ ու ամենազնիւ բողոքն էր: Ցասնիններորդ դարի մանկավարժութիւնը իր լաւագոյն մասերը, իր ամենաառողջ գաղափարները այդ հոգեշունչ գրքից հանեց: Նրանով ոգեւորեցին այդ դարի մեծանուն փիլիսոփաներն ու մանկավարժները — Պեստալոցցի, Հերբարդ, Սպենսեր, Ֆրէօբօլ...

Նրա մեծ զգացմունքը և բնական առողջամտութիւնը տիրեց մտքերին: «Էմիլ» ուսուցման ծրագիրն էր չէ տալիս: Նրանով չի կարելի դասաւանդել: Բայց նա ապրիս է մանկավարժական սկզբունքներ, որոնցով կարելի է դաստիարակել մարդուն...

Ս. Կ. ԲԱՆԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Շ Ա Ր Ժ Մ Ա Ն

Ն Ա Խ Ա Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

V

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽԵՂԻՐԻ ՍԵՋՐԵԱՆՈՐՈՒՄԸ

ՀԱՅՈՑ ԱՆԿԱՌՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁ

Խաչի եւ Մանիկի յարաբերութիւններ Կ. Պօլսի նշանումից ի վեր. — Կապիսալիզմի քաճառման եւ պատկանելիութեան Եւրոպայի իրաւախոնութիւնները. — Ողբ Բիսոնեայի հաւատարմութեան մէջ. — Հայր Սանուսո եւ հայերը. — Կապիսալիստներու ծագումը. — Անգլիոյ առաջին բայերը Արեւելում. — Սկզբից իսկ՝ քիւրման. — Սուլթանը եւ Եւրոպական դեսպանները. — Ամառական վերաբերում. — Ռուսաստանը՝ բացառութիւն. — «Մօսկովեան վսանգը» եւ նրա անդրադարձումները հայերի մէջ. — Ղարաբաղը՝ իբրեւ օվազիս ստիւթեան անապատում. — Խրայէլ Օրիի առաջնութիւնը. — Հայ խաչակրաց արեւաճիւղի ծրագիր. — Օրիի անճշտութիւնը. — Գերմանական դատարարը եւ նրա կասկածների ու մեղադրանքների արժէքը. — Ֆիկի եւ Հայդէլ. — Հայկական սգնականութիւնը՝ նախաձեռնող հայ առաջին յեղափոխական շարժման. — Խրայէլ Օրիի Եւրոպայում ու Ռուսաստանում. — Պետրոս մեծը եւ հայոց ազատութեան խնդիրը. — Օրիի մահը եւ իր ծրագրի վիժումը. —

Որքան ուշագրաւ է արեւելեան այդ ցաւատանջ Խնդրի էությունը, որի ընդարձակ աւազանի մէջ ծնունդ է առել եւ զարգացել է մեր հայկական խնդիրը:

Պօլսը գրավելուց յետոյ, քրիստոնեայ եւ մահմեդական աշխարհները, խաչը եւ կիսալուսինը մնացին մի առ ժամանակ կղզիացած, պատկառելի տարածութեան վրայ, լի փոխադարձ ատելութեամբ, իւրաքանչիւրը մի տեսակ վեհապանծ եւ արհամարհող մեկուսացման մէջ՝ հանդէպ իր հակառակորդի, իր կրօնական երդեալ ոսոխի:

Անդունդը թուում էր անանցանելի չափամարտութիւնը երկու տարբեր կրօնների ներկայացուցիչ՝ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի միջև՝ թուում էր անհաշտ, յաւիտենական: Կաթօլիկ պապերը շարունակում էին քարոզել նոր խաչակրաց արշաւանքներ, քարոզում էին աւանդական մոլեռանդութեամբ՝ դուրս քշել օսմանեան հօրդան—այդ «սարսափելի կենդանի փոշին», «*Cette effroyable poussière vivante*», պիտի ասէր յետոյ Միշլէ — դուրս քշել այն՝ իր նորանաճ հոգեւոր եւ վերադարձնել իր նախկին բնակավայրը՝ Կենտրոնական Ասիա...

Սակայն, անգոր էին քրիստոնէական այդ պաղատագին յորդորները, նրանք այլ եւս չայն արձագանք չէին գրտնում ոչ իշխողների եւ ոչ զանգաւածների մէջ... Չկար այլ եւս այդ մասսային արշաւանքների առանձնայատուկ միջավայրը, միջնադարեան արկածախնդիր եւ ասպետական ոգին, չկար վաղեմի յափշտակութիւնը, չկար, վերջապէս, համերաշխութիւն իշխողների միջև *): Կ ու պ ի-

*) Միւս կողմից՝ անցեալ խաչակրաց արշաւանքների հախորդութիւնները, նրանց վերջնական եւ ազդեալի վիժումը

տալիզմը իր սկզբնական շրջանի մէջ կատարել էր արդէն իր հանգիստը թատերամուտը. առեւտուրը, վաճառականութիւնը սկսել էին տիրապետող դեր խաղալ արեւմտեան հասարակութիւնների կեանքում, Եւրոպան դարձել էր աւելի ռէալիստ, աւելի իրապաշտ եւ նիւթապաշտ... Կրօնը, անշուշտ, դեռ պահպանում էր իր մեծ ուժը, բայց աւելի եւս մեծ էին տնտեսական մտահոգութիւնները, աւելի ուժեղ ու հրամայական էին կեանքի «գոեհիկ» պահանջները—եւ նրանք ի վերջոյ մղեցին Եւրոպայի վարիչներին դէպի կօմպրոմիս, իրաւահոգութիւն, դէպի մի որոշ կենցաղական *modus vivendi*... «Անհաւատի» հետ:

Արեւմուտքը կամաց-կամաց թողեց անհաշտ հակամարտութեան իր դիրքը, հարթեց բոլոր խրամատները եւ դիւնադիտական ժպիտը բերնին՝ մօտեցաւ Բօսֆորի գոռոզ խալիֆին, սիրաշահեց, կապեց նրա հետ դաշինքներ՝ իր առեւտուրը, տնտեսական ձեռնարկները արեւելեան ջրերի մէջ ազատորէն մղելու համար:

Բեմ եկան յաջորդաբար՝ վենետիկեան հանրապետութիւնը, Ֆրանսիան, Անգլիան եւ ուրիշ պետութիւններ, որոնցից իւրաքանչիւրը ձգտում էր նւաճել խաղաղ ճանապարհով արտօնութիւն եւ ազդեցութիւն:

Եւրոպան՝ բաժան-բաժան եւ հակամարտ՝ մեծ պահանջներ չէր դնում քրիստոնէութեան թշնամիներին, նրա մեծագոյն բաղձանքն էր—պահպանութիւն իր լրվանտեան առեւտրի համար: Եւ նա յամառ, աստիճանաբար առաջ քաշեց դէպի նորագոյն կատիտալիզմի այդ

յուսահափ էր արել շատերին, եւ նոյնիսկ կղերի բանակից յաճախ այդ առթիւ լսում էին դժգոհութեան ու բողոքի ձայներ... Ընդդէմ Աստուծոյ եւ Յիսուսի Եթէ քրիստոնէութիւնը չկարողացաւ յաղթահարել անհաւատներին եւ փրկել Յիսուսի գերեզմանը, — ասել է Աստուած չկամեցաւ այդ: Ասել է՝ ինքը Աստուածը հովանաւորում էր անհաւատներին: XIII դարու մի կաթօլիկ կղերական հարաւային Ֆրանսիոյ մէջ ցաւագինորէն ողբում էր խաչի անկումը եւ անարգումը. «զարմանալի չէ, բացականչում էր նա, որ թիւրքերը եկան նւաճեցին Ֆրանկներին, հայերին եւ այլն, Գրիստոս, անշուշտ, թողաւոր էր այդ նւաճումը... Աստուած, որ երբեմն կը հսկէր, այժմ քնած է... Եւ Մահմեդն է, որ գործի վրայ է...»

Նոյն ցաւագին գանգատները մասնաւորապէս հայ-քրիստոնեաների նւաճման առթիւ, հնչեցնում էր XIV-րդ դարու սկզբում վենետիկցի հայր Մարիոս Սանուսո իր «*Secreta fidelium Crucis*»-ի մէջ. «Ո՛վ վիշտ—աղաղակում էր նա, բոլորն էլ մրափել են, ի տեղի հսկելու մեծ, սրբազան դատի վրայ»... Եւ վհատուած, յուսաբեկ՝ նա դնաց, այնուամենայնիւ, խնդրելու Արեւմուտքի իշխաններից 6—7 նաւ՝ Փոքր Հայքը պաշտպանելու համար: Բայց շուտով մեռաւ (1329 թ.):

Սանուսո շատ լաւ էր ըմբռնել Տաւրոսեան Հայաստանի կարեւորութիւնը՝ արեւելեան նոր հօդային արշաւների հանդէպ եւ պաղատագին յորդորում էր՝ միջոցներ ձեռք առնել փրկելու գէթ Կիլիկիան: (S. Saint Marc Girardin, *Origines de la Question d'Orient*, *Revue des Deux Mondes*, 1 Mai 1864):

գերագոյն նպատակակէտը... առանց, սակայն, հրաժարուելու իր գաղտնի տենչանքից՝ մի օր խստիւ պատժելու «անհաւատ բարբարոսներին», հարւածելու և տարագրելու:

Քրիստոնեայ պետութիւններից մէկը միայն բացառութիւն կազմեց, պահպանելով XVI-րդ դարու մէջ իր անհաշտ և վրիժառու դիրքը Խալմի հանդէպ: Սպանիան էր, կաթօլիկ մոլեռանդութեան ամենավառ օձախը հռչակաւոր Ֆիլիպպ II-ի օրով: Խաչակրաց արշաւանքների յիշողութիւնները այդտեղ մշտապէս թարմ էին մնում, ասպետական աւանդութիւնները — նմանապէս: Սպանեան բնաւ չգիմեց իրաւախոհութեան «անհաւատի» հետ, ընդհակառակը, ձգտեց միշտ կազմակերպել նրա դէմ մի տեսակ «սուրբ դաշնակցութիւն», և 1517-ին, Վենետիկի ու մասամբ պապի աջակցութեամբ, ջարդ տւեց օսմանեան նաւատորմին — մի ջարդ, որ ահագին շառաւուռն ունեցաւ ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհում: Պօլսը, անպարիսպ, անպաշտպան, գրեթէ արդէն գտնուում էր յաղթական Արմադայի ձեռքում, 40,000 քրիստոնեաներ պատրաստ էին ոտքի կանգնել Բերայում և սպասում էին ազդանշանի, միլիոնաւոր ուրիշները պէտք է հետևէին նրանց օրինակին. Թիւրքիան մահաւան տագնապի մէջ էր: Ցասնեակ հազարաւոր մարդ կոտորւեց պատերազմում, ուր մասնակցում էր, իբրև ռազմիկ, նաև Սերվանտէս, «Դոն Կիշոտի» աշխարհահռչակ հեղինակը:

Սակայն, Կիսալուսնի բախտից՝ սպանիական և վենետիկեան դաշնակից նաւատորմները չչարունակեցին յարձակողական իրենց ընթացքը: Աւարի ճակատագրական խնդիրը գծաութիւն յարուցեց երկուսի միջև՝ այդ փայլուն յաղթանակի հետևեալ օրն իսկ: Իսկ Թիւրքիան շուտով նորէն կազդուրւեց, վերակազմեց նաւերը և իր հերթին փառաւոր ջարդ տւեց քրիստոնեայ դաշնակիցներին:

Մի նշանաւոր դրագն էր դա այն մեծ կուռի, որ սկսած էր դեռ շատ վաղուց — Մարաթոնի յոյն-պարսկական ճակատամարտի օրերից ի վեր — Արեւմուտքի և Արեւելքի միջև և որ պիտի շարունակէր այնուհետև անվերջօրէն:

Առևտրական առաջին դաշինքը Թիւրքիոյ հետ կապողն էր Վենետիկեան մեծ, առաջագէմ համայնքը, որ դարերից ի վեր առևտրի աշխարհակալող գրօշն ունէր իր ձեռքում և որի 3,000 առևտրական նաւերը լողում էին Միջերկրականում և հասցնում ապրանքները Բիւզանդի, Կիպրոսի, Փոքր Հայքի, Սիրիայի, Եգիպտոսի նաւահանգիստները:

Այդ համաձայնութիւնը տեղի ունեցաւ մի արիւնշալի պատերազմից յետոյ, 1479 թւին, երկար ու դժւարին բանակցութիւնների միջոցով, որոնց ուշագրաւ պատմու-

թեան մէջ յիշատակում են, ի միջի այլոց, երկու մեծանուն Ֆլորենտինեան նկարիչները՝ Միքէլ Անջելօ և Լէօնարդօ դա Վինչի: Վենետիկը ձեռք բերեց նպաստաւոր պայմաններ իր լէվանտեան գրասենեակների համար և կապեց առաջին համաձայնագիրը, որ խարխուեղաւ ապագայում ուրիշ պետութիւնների ձեռքով նւաճւելիք հռչակաւոր կապիտիւլացիօնների (capitulations), որոնք դարեր շարունակ պիտի կառավարէին օսմանեան պետութեան յարաբերութիւնները եւրոպական ազգերի հետ:

Ֆրանսիան աւելի ևս առաջ գնաց, 1536-ի իր կարեւոր դաշինքով: Ուղղափառ կաթօլիկ պետութիւնը ոչ միայն առևտրական յարաբերութիւններ էր սահմանում «մեծ Անարգի» հետ (le Grand Opprobre Turc — այսպէս էին անւանում այն ժամանակ օսմանեան բռնապետութիւնը եւրոպայում), այլ և հռչակում էր Թիւրքիան, իբրև եւրոպական հաւասարակշռութեան մի անհրաժեշտ տարր... Մի բան, որ զգաւոր ու ցասումն յարուցեց եւրոպայում: Մշակում են լաւ, սիրալիր յարաբերութիւններ սուլթանների հետ, և այդ իրողութիւնը դառնում է այնուհետև Ֆրանսիոյ քաղաքական սիստեմի էական կէտերից մինը, աւանդելով սերնդէսերունդ, շարունակելով Ֆրանսուա I-ից մինչև Լուդովիկոս XVI-ը, մինչև Մեծ Յեղափոխութիւնը: 1536-ի դաշինքը կոչւեց կապիտիւլացիօն նա «շնորհւում էր» սուլթանի կողմից և ոչ տրուում: Այսպէս թէ այնպէս, մի ահագին երեւոյթ էր այդ «շնորհը»: Ֆրանսիական հպատակները այդ իրաւախոհութեան զօրութեամբ կարող էին ազատօրէն շրջագայել Թիւրքիոյ բոլոր նաւահանգիստներում, ազատօրէն գնել, ծախել ու փոխադրել ամեն տեսակ թոյլատրած ապրանքներ, վճարելով համապատասխան մաքսը: Ֆրանսիան կարող էր իր հիւպատոսներն ունենալ Թիւրքիոյ այլ և այլ կենտրոններում, և այդ հիւպատոսները, ինչպէս նաև Ֆրանսիական բոլոր հպատակները այլ և այլ քաղաքացիական ու քրեական վեճերի առթիւ պիտի դատւէին Ֆրանսիական հիւպատոսի կամ նրա թարգմանի ներկայութեամբ:

Կապիտիւլացիօնների իմաստը հետզհետէ ընդլայնւելով՝ Ֆրանսիան կամաց-կամաց տարածեց իր հովանաւորութիւնը ոչ միայն Թիւրքիոյ մէջ հաստատւած իր հպատակների, այլ և Թիւրքահպատակ բոլոր կաթօլիկ քրիստոնեաների վրայ *):

XVI-րդ դարու մէջ արդէն Ֆրանսիան վայելում էր ընդարձակ արտօնութիւններ Արեւելքում: Ֆրանսիական անունն ու դրօշը հովանաւորում էին բոլոր արեւմտեան քրիստոնեայ ազգութիւններին և նրանք բոլորն էլ կոչւում էին օսմանեան Արեւելքի մէջ մի ընդհանուր անուանով — Ֆրանկ: Բացի Վենետիկից, բոլոր քրիստոնեայ

*) Rev. Edw. Munsell Bliss, Turkey und the Armenian Atrocities.

խոշոր ու մանր պետութիւնները—անգամ Անգլիան—ստիպւած էին Ֆրանսիական գոյներով դրօշակ պարզել, եթէ կողգէին առևտուր մղել թիւրքական ջրերում *):

Անգամ Անգլիան... Նա բեմ եկաւ, իբրև ուրոյն ոյժ Արևելքի մէջ, XVI դարի վերջերում և... իր առաջին քայլերից իսկ յայտնեց ամենաթիւրքամոլ պետութիւնը—որպիսին առկա չէր XIX դարի վերջերում, լորդ Բիկոնսֆիլդի օրով, աւելի մոսուլման, քան սուլթանները, պատրաստ գիմելու—իր ծրագիրների իրագործման համար—այն բոլոր նւաստացուցիչ հնարքներին ու սագրանքներին, որոնք կազմում են եւրոպական դիւանագիտութեան ախուր փառքը: Հաստատուեցին դեսպանները Բոսֆորի եզերքներում (անգլիականը—1583 թւին) և սկսեց առնդալին մրցութիւն, որ պիտի շարունակէր ամբողջ դարեր, արտագրելով պարբերական ընդհարումներ ու արիւնհեղութիւններ:

Բրիտանական կառավարութիւնը, ձգտելով դուրս մղել իր մրցակից կաթոլիկ պետութիւնները և մասնաւորապէս Սպանիան, սկզբից իսկ ամեն միջոց ի գործ դրեց մտերմանալու սուլթանի հետ, ներշնչեց նրան, որ ոչ միայն շահերի, այլ և նոյնիսկ կրօնների համանմանութիւն կայ Մեծ Բրիտանիայի և օսմանեան կայսրութեան միջև, քանի որ երկուսն էլ ունին ընդհանուր թշնամի—կաթոլիկ կամ «հեթանոս» եւրոպան: 1587-ին, բրիտանական դեսպան Հարբուն, փորձելով ոտքի հանել Թիւրքիան Սպանիոյ և չպապութեան դէմ, հետեւեալն էր գրում Մուրադ III փառիշահին, իր թագուհու, Ելիզաբեթի անունից.

«Չեւրեց մի՛ թող նպատաւոր վայրկեանը... Աստուծոյ բեղարել է իշխաններից ամենաարժանաւորը և ամենահզօրը՝ կապալաւորներին ջնջելու համար: Եթէ Բոյդ Բարձրութիւնը կամենայ անյապաղ պատերազմ յայտարարել իմ թագուհու հետ ձեռ ձեռքի տւած, գոռոզ Սպանիան և խաբեբա՝ պոպը չպիտի խոյս տան իրենց յանդգնութեան պատժից, որովհետեւ Աստուծոյ, որ հովանաւորում միմիայն իրայիններին, չպիտի զլանայ խոտորէն պատժելու այդ կապալաւորները... որպէս զի ջարդից ազատողները դառնան իսկական հաւատի ն, որպէս զի նրանք դաւանեն մեզ պէս ճշմարիտ Աստուծուն» **):

Սա մի չափազանց պերճախօս նմուշ է այն «նրբերի» դիւանագիտութեան, որով Մեծ Բրիտանիան այն վաղեմի օրերից ի վեր պարբերաբար զարմացրել է քաղաքական իր թաղկուլութիւնը...

Այո՛, «ռէալիզմը» իր ամենաբիրտ պատկերով ստոր, գետնաբարձ քաղաքականութիւնը առաջին օրերից իսկ տիրապետող գիծն է եղել արեւմտեան դիւանագիտութեան՝ հանդէպ թիւրքերի: Եւ սուլթանները, առևտրական արտօնութիւններ զիջելով հանդերձ, ընդհանրապէս «արժանաւոր» ընդունելութիւն են արել այդ դիւրաթեք դիւանագիտութեան ներկայացուցիչներին... ընդունել են

նրանց սովորաբար, որպէս իրենց ամենայնախնայաւորներին, արհամարհանքով ու անարգանքով: Եւրոպայի պաշտօնական ներկայացուցիչները, նախքան սուլթանական պալատ մտնելը, խուզարկում էին, ապա—պատմագրի արտայայտութեամբ—նրանց (դեսպաններին ու այլ պատերազմներին) համարեա քարշ տալով տանում էին (*plutôt trainés que conduits*) մինչև գահի պատանդանը, ուր ստիպում էին ծունկ չոքել, երբեմն նոյնիսկ տարածել գետնի վրայ, համարել գետինը Պալատից ելնելիս, նրանց սովորաբար ուղեկցում էին ծառաների, խուժանի անարգական սուլողները: Ենիչերիները երբեմն հրում էին նրանց, ոռնում էին շների պէս նրանց ետեւից և մահաւան սպառնալիքներ էին ուղղում նրանց:

Եւրոպան համբերում, տանում էր այդ ամենը... Նոյնքան վիրաւորական և անարգիչ էր ընդունելութիւնը սագրազամի կողմից, որ թիւրք կայսրութեան բարձրագոյն պաշտօնեան էր, սուլթանի երկրորդ եսը, «Աստուծոյ սուտերի սուտերը» (*l'ombre de l'Ombre de Dieu*)։ Դեսպաններին ընդունելիս կամ արձակելիս՝ նա չէր իսկ բարեհաճում տեղից շարժել. քիչ չէր պատահում, որ նա այս կամ այն դեսպանին սպառնում էր ծեծել, *fustiger comme un âne*, նոյնիսկ սպանել այս կամ այն անպատշաճ վարմունքի համար: Մշտնջենական և ամենախիստ հսկողութեան տակ էին դեսպանները, խստաւարգելած էր նրանց փոխադարձ այցելութիւն տալ, զրուցել և այլն: Փորձում էին նոյնիսկ արգելել նրանց... գինիի գործածութիւնը:

Նոյն արհամարհանքը—ամենայնախնայաւորութեամբ կաշտօնիայի կողմից: Մեծ Յեղափոխութեան նախօրեակին, 1788-ին, երբ Թիւրքիոյ ջերմ պաշտպան Ֆրանսիական դեսպանը իր բնակարանն էր մտնում, իր վարձած թիւրք զոնապանն անգամ մնում էր անշարժ և հպարտ նստած իր տեղում: Մի ողորմելի ենիչերի վայել չէր սեպի նոյն դեսպանի հետ փողոցի մէջ կողք կողքի բայել, այլ գնում էր միշտ առջևից... հասկացնելու համար, որ ամենաստորին մահադականը աւելի բարձր է, քան ամենաբարձր գիւլուրը:

Այդպէս էր այն վաղեմի ժամանակներում թիւրքերի վերաբերումը դէպի բրիտանացի եւրոպան, մի վերաբերում՝ որ թելադրած էր նոյն տարածքի Ղուրանից, սրբագործւած նրա անագորոյն պատգամներով... Ոչ մի դիմում, ոչ մի հաւաքական խնդրք կամ պահանջ չէր կարողանում փոփոխել, մեղմել, դարձնել փոքր ինչ մարդավայել՝ այդ յարաբերութիւնները: Այն մի շարք առևտրական արտօնութիւններն էլ... սուլթանները շնորհում էին, աւելի ճիշտ՝ չպրտում էին եւրոպային նոյն գոռոզ արհամարհանքով, չպրտում էին այն գիտակցութեամբ, որ առևտուրը, ինչպէս և աշխատանքի միւս արդիւնաւոր ձևերը ստորադրւած են, անարժան

*) J. Klaczko, *Les Evolutions du Problème Oriental*, *Revue des Deux Mondes*, 15 Octobre 1878.

**) *Revue des Deux Mondes*, 15 Oct. 1878.

զբաղմունք, ոչ-վայել ազնական մուսուլմանին, արժանի միմիայն գիտվուրին: Չմոռանանք, վերջապես, որ եւրոպացիների բերած առևտուրը մատակարարում էր սուլթաններին, փաշաներին և բոլոր իշխողներին պերճանքի հազարաւոր առարկաներ և ամեն տեսակ յարմարութիւններ, որ նրանք երբեք չէին կարող երազել՝ այլ ճանապարհով ստանալու:

Սակայն, ոչ բոլոր քրիստոնեայ պետութիւնները ենթակայ էին Թիւրքերի այդ գոռոզ արհամարհանքին: Ոչ բոլոր քրիստոնեայ դեսպանները ընդունում էին վերը յիշած նւաստացուցիչ եղանակով կար մի խոշոր բացառութիւն, որ չէր ուզում ձկնել իր պարանոցը, չէր ընդունում Ղուրանի թելագրած և արևմտեան դիւանագիտութեան կողմից ճանաչւած ու ներագործւած էտիկետները, կարգաձևերը: Կար մի ոյժ, որ վաղաժամ կարողացաւ ներշնչել խալիֆին երկիւղ ու ակնածութիւն և պարտադրել վերջինին ու իր ստորագրեալներին՝ ակնելի վայելուչ և յարգալի վերաբերմունք դէպի քրիստոնեայ պետութեան պաշտօնական ներկայացուցիչը:

Դա Ռուսաստանն էր—այն ժամանակ Մոսկովեան մեծ իշխանութիւնը: Հատ վաղուց չէր, որ նա ազատել էր թաթարական դարաւոր լծից և դեռ, անշուշտ, եռում էր ատելութեամբ դէպի ասիական ստեպաների ծնունդ՝ աշխարհաւեր հօդաւերը: XV-րդ դարի վերջերումն էր, որ Մեծ Իշխան Իվան III մտաւ սուլթանի հետ յարաբերութեան մէջ, ղրկեց Պօլիս (1499-ին) յատուկ պատւիրակութիւն, որի գլուխ էր կանգնած Միխայիլ Պէչչէեւի: Մեծ եղաւ բոլորի զարմանքը, երբ վերջինը սուլթանանիստ մայրաքաղաքը ոտք դնելիս, յայտարարեց, որ չպիտի ենթարկւի պալատի մէջ ընդունւած էտիկետին, չպիտի հագնի փաշայական զգեստ, չպիտի չոքի սուլթանի առաջ, այլ պիտի խօսի նրա հետ կանգնած. այդպէս էր հրամայել Մոսկովի Մեծ Իշխանը և... սուլթանը համակերպում է:

Այդպէս էր Ռուսաստանի առաջին թատերամուտը Կ. Պօլսում, Արևելեան Խնդրի հսկայական բեմի վրայ, և Պէչչէեւի այդ առաջին խորխոր ժեստի մէջ ծայր էին տալիս այն հեռավոր և ահաւոր որոտները, որ պիտի գային երգեալ Ոսոթի, «Մոսկովի» կողմից՝ սասանեցնելու Մահմեդների ու Սօլիմանների մեծաշուք գահը:

Նոյն հպարտ և խրոխտ ընթացքին հաւատարմօրէն հետևեցին Մոսկովի իշխանները XVI-րդ դարու մէջ՝ նրանք չունէին մշտական ներկայացուցչութիւն Կ. Պօլսում (այդպիսին հաստատուեց միայն Պետրոս Մեծի օրով), այլ միայն պարբերաբար, այս կամ այն առթիւ ուղարկում էին արտակարգ պատւիրակութիւն, ամեն անգամ խստիւ պատւիրելով նրանց՝ չձգել Մոսկովի արժանապատուութիւնը նւաստացուցիչ արարողութիւններով, որոշուել սուլթանին՝ ձեռքերը խաչաձև և ոչ գետն:

նստարած և հարցնել սուլթանի առողջութիւնը միայն այն ժամանակ, երբ նա ինքը կը հարցնէ Մեծ Իշխանին:

Այո, մահմեդական բռնակալութիւնը իր անվրէպ բնազդով այն օրերից արդէն զգաց «Մոսկովի վտանգը»: Որքա՛ն դեռ փոքրիկ էր այդ Մոսկովեան իշխանութիւնը... Իւ, սակայն, Թիւրքական երկիւղն ունէր իր շատ հիմնաւոր պատճառները: Արևմտեան պետութիւնները, բաժանւած ու իրարու մրցակից... նրանցից վախ չունէր փատիշահը: Այլ բան էր այս նորակազմ, փոքրիկ «Մոսկովը», որի պետը իր տիրոջ սնունդի շարքում էր և «Բուլղարիոյ իշխան» տիտղոսը և որ արդէն ջերմ մտահոգութիւն էր ցոյց տալիս դէպի Թիւրքական լծին ենթարկւած իր դաւանակից քրիստոնեայ ժողովուրդները... Ձգտում էր—յամառաբար, տոկունութեամբ—միշտ աւելի և աւելի մօտենալու այդ սարկացւած քրիստոնեայ «ռայեաներին», կապելու նրանց հետ, շահելու նրանց բնական, ցեղակցական համակրութիւնը:

Իւ այդ յամառ ձգտումը ջարդանկեց մինչև Պետրոս Մեծի օրերը, երբ նա մշակեց ու վերածեց մի հոյակապ սիստեմի, երբ ծրագրեց ընդարձակել Մոսկովի տիրապետութիւնը բոլոր ուղղութիւններով և մանաւանդ դէպի հարաւ ու արևելք, ի հաշիւ մահմեդական պետութիւնների, Թիւրքիոյ, Պարսկաստանի...

Թիւրքիոյ դէմ ծրագրած իր արշաւի մէջ՝ Ռուսաստանը որոշեց յենել սլավոնների և յոյների վրայ. պարսկական արշաւի մէջ—հայերի վրայ:

Խաչակիրներ այլ ևս չկային: Կային, սակայն, եւրոպական քրիստոնէութեան մէջ, Արևմուտքում ու Ռուսաստանում գաղտնի և յայտնի «ծրագիրներ», ուղղւած իսլամ ոսոխի դէմ, ծրագիրներ՝ մերթ խաղաղ, անարիւն թափանցումի—առևտրական արտօնութեանց ու կապիտիւլացիաների ճանապարհով—մերթ գալոց արիւնահեղ բաղխումների և հողային նւաճումների:

Եւ այնտեղ, հեռուն, մահմեդական լծերի տակ բառաչող ժողովուրդները, որ երկար դարերից ի վեր անձկութեամբ նայել էին դէպի Արևմուտք, ակնկալելով այնտեղից իրենց վերջնական ազատագրումը իսլամական անհանգուրժելի տիրապետութիւնից—այդ ժողովուրդները չէին կարող, բնականաբար, չյուզել, չքաջալերել արևմտեան և հիւսիսային այդ սպառնագին որոտումներին: Նրանց գիտակից տարրերը նշմարում էին արդէն մօտալուստ արշալոյսները և շտապում էին օգտուիլ ժամանակի այդ փրկարար հոսանքներից:

Հայոց թիւնը, բաժանւած երկու իսլամ բռնապետութեանց միջև, հաւասարապէս ճնշւած ու սարկացւած երկուսի մէջ, հաւասարապէս ենթակայ ֆիզի-

կական ու հոգեկան այլասեռման,—հայութիւնը մասնաւորապէս ցոյց էր տալիս այն հեռաւոր ժամանակում, ի դէմս իր լաւագոյն տարրերի, մի նեարդային ու մարտական տրամադրութիւն, որպիսին զուր կը փնտրէք այնուհետեւ, ամբողջ երկու դար տարածութեան վրայ, մինչեւ մեր վերջին քառադարեակի ազատագրական շարժումները թիւրքահայաստանում ու Վովկասում:

Պարսկական Հայաստանում էր, որ ծայր տեղցայն աղաքին լայն, ազատագրական խմորումը. այնտեղ էր, որ ցեղի առաջապահ տարրը իր նուրբ հոտառութեամբ զգաց ժամանակի ազատաբեր հոգմերի ոգին և ածապարեց օգտելու նրանցից: Բայց... օգտելու՝ ոչ իբրեւ ինքնուրու, կրաւորական համայնք, այլ իբրեւ ըմբոստ, յեղափոխական մի ժողովուրդ: Որովհետեւ այնտեղ, պարսկական հատածի մէջ էր հերոսապաշտ լեռնաստանը—Ղարաբաղը—որ իր անառիկ բարձունքների և կուսական անտառների մէջ միշտ վառ էր պահել ըմբոստութեան ջահը, հանդիսանալով մէկը, թերեւս խոշորագոյնը այն փոքրածիւ օվաղիսներից — Սասուն, Մոզք, Շատախ, Զէյթուն և այլն—որոնք ստրկութեան դարաւոր ու միապաղաղ անապատի մէջ մի յայտնի չափով փրկել, բարձրացրել են ցեղի տրորած արժանապատուութիւնը, առաջնորդել նրան դէպի մարդկայնութիւն ու ազատութիւն:

Իսրայէլ Օրին գնում էր Եւրոպա 17-րդ դարի վերջերում—օգնութիւն հայցելու զօրաւորներից, բայց գնում էր ոչ թէ 19-րդ դարավերջի Բրուսալիների ու Չերաքների պէս, իբրեւ սոսկ աղքատող, նոտերով ու յիշատակագիրներով բեռնաւորած, այլ իբրեւ մի ըմբոստ ու լայնածաւալ հայագաւառի ներկայացուցիչ, որ պատրաստ էր իր արիւնով իսկ հարթելու ճանապարհը՝ հայրենիքի անկախութեան համար: Բայց նա գիտէր, այդ բաշարի լեռնաստանը, որ սոսկ իր ուժերով չպիտի կարողանար տապալել թշնամի բռնապետութիւնը, ուստի և դիմում էր արեւմտեան իշխանների աջակցութեան:

Իսրայէլ Օրիի առաքելութիւնը...

Հաս է արդէն գրել մեր մամուլի ու գրականութեան մէջ այդ առեղծաձային մարդու մասին—և այսօր տակաւին շատ բան մթութեան մէջ է: Տարաբախտաբար, չօչափելի հետքեր չեն մնացել հայոց ազատութեան այդ նշանաւոր առաքելից, որ մօտ 20 տարի ապրել է Եւրոպայում, եղել է 6 տարի զինւորական ծառայութեան մէջ ֆրանսիայում, ունեցել է ընտանիք գերմանական Դիւսէլդորֆում: Ոչ իսկ մի հատիկ ինքնագիր... Պատմական վաւերագրերի մի մասը անհետացել է: Այնուամենայնիւ, մի շարք ուշագրաւ դոկումենտներ պահել են,—գլխաւորապէս Միւնխենի պետական արշիւններում. մի բանիսն էլ՝ Մօսկւայի ու Վիեննայի պետական մատենների մէջ:

Օրիի անձնաւորութեան և միսսիօնի շուրջը շատ է գրել նաև եւրոպական գրականութեան մէջ: Ընդարձակ է ենթադրութիւնների, հիպօթեզների դաշտը և նա ազատ ասպարէզ է տալիս ամեն տեսակ, յաճախ ամենահակասական մեկնութիւնների: Ոմանց կարծիքով, հայոց անկախութեան այդ ուսման մի չափազանց յանդուգն ու հերոսական դէմք է, ուրիշների ասելով՝ մի սոսկ արկածախնդիր: «Ես չափազանց մեծ անվստահութիւն եմ տածում դէպի այդ հայը»—*Ich hege das allergrösste Misstrauen gegen diesen Armenier*—ասում է Միւնխենի պրօֆէսոր Հայգել, 1893 թ. իր ուշագրաւ զեկուցման մէջ, ներկայացած Կ. Բավար. գիտական ճեմարանի փիլիսոփայա-լեզուագիտական և պատմական բաժանմունքին *): Մինչդեռ նրա հայրենակից Ֆինկը հիացմունքով ու ոգևորութեամբ է խօսել Օրիի ծրագրի համարձակութեան ու հանճարեղութեան մասին: (*Kühnheit und Genialität seines Kriegsplanes*):

Համեմատաբար նպաստաւոր կարծիք է յայտնում—Հայգելի ծայրայեղ թերահաւատութիւնը մերժելով—նաև Մօրիս Միւրէ, որ զետեղել է մի յօդած 1898-ին Լոզանի նշանաւոր հանդէսի մէջ, հետեւալ վերնագրով.

«Հայ խաչակրաց արշաւանքի մի նախագիծ 1700 թ. ի ն» **):

Հայգել դատում է բացարձակապէս à la légère, նրա զեկուցման մէջ, տարաբախտաբար, չենք գտնում անաչառութիւն, որ առաջին պայմանն է պատմական լուրջ հետազոտութեան: Այդ ընդարձակ զեկուցման մէջ հեղինակը, հեգնելով հանդերձ Պֆալցի իշխանի սնափառ և յախուռն տենչանքները, հեգնում է և նրա հովանաւորեալ Օրիին, դուրս է բերում նրա ամբողջ ծրագիրը, որպէս մի պարզ, արկածախնդիր և փառամոլ շանտաժիստի յղացում, անարժան որևէ ուշադրութեան Օրին—մի խարդախ առևտրական, ինչպէս բոլոր արևելցիք... «Es ist ja eine bekannte Thatsache dass die Handelsleute Armeniens allen anderen Orientalen, auch Griechen und Juden an Schlauheit und Findigkeit überlegen waren»... «Յայտնի իրողութիւն է—ասում է Օրիի գերմանացի դատախազը—որ Հայաստանի վաճառականները խորամանկութեան և հնարագիտութեան մէջ գերազանցում են բոլոր արևելցիներին, անգամ յոյներին ու հրէաներին»...

Եւ այդպիսի հապճեպ, թեթեւամիտ ընդհանրացում.

*) Karl Theodor Heigel. — Չեկուցում-դասախօսութեան վերնագիրն է. «Պֆալցի իշխան Խօհանն Ալիհէլֆի ծրագիրը՝ հայ արքայական թագը ձեռք բերելու համար», *Stu Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Classe der K. B. Akademie der Wissenschaften zu München*, 1893, Bd. II, Heft III.

**) Un projet de Croisade Arménienne en 1700. Bibliothèque Universelle et Revue Suisse, Mai 1898.

ներով, այդպիսի շարունակ Ֆրանսիայի վրայ Միլենիսի պրոֆեսորը համարձակ կառուցանում է իր ծանր եզրակացութիւնների շէնքը, ցոյց տալով մի զարմանալի անընթացութիւն և մի անսովոր... *Schlagfertigkeit*:

Բայց Հայդել Պիստեր¹ ունի Օրին, ասում է նա, պարտքեր էր թողել Կրոյցնախի մէջ, որ չէր կարող գանձել (իրեն էին պարտ) ... Ի վերջոյ փոխանակում է գրաւթղթերը 500 տալերի հետ, որպիսի մի գումար ստանալիք ունէր Պիստի իշխանական պալատից Դիւսելդորֆի մի գինեվաճառ: Վերջինը խնդրում է իշխանին հրահանգել՝ այդ գումարը վճարելու, որպէս զի Օրին դրամ ունենայ իր մեծ ուղեւորութեան համար...

Եւ այդ Պիստեր² առիթ է տալիս պարոն Հայդելին՝ կասկածելու Օրինի շահախնդրութեան մէջ և արտասանելու մի այսպիսի Ֆրագ. «Օրին չի դիմել իր գործին այնպիսի կատարեալ անշահախնդրութեամբ, ինչպէս ինքն է նկարագրում իր նամակների մէջ» (*„So gänzlich uneigennützig ist Ory nich zu Werke gegangen“*):

Այլ Պիստեր³ խորայել Օրին, յանձնարարականներ ստանալով Տոսկանայի մեծ իշխանին ներկայանալու համար, ամեն կերպ աշխատում է, որ Իտալիայում հաստատուած իր հայ հայրենակիցները չտեղեկանան իր ծրագրի ու նպատակների մասին...

Այդ ևս խիստ «կասկածելի» է թւում Միլենիսի դատախազին... «Ինչո՞ւ էր թագցնում»... Ասել է՝ «շահախնդիր գիտաւորութիւններ ունէր, որ վախենում էր, թէ իր հայրենակիցները մերկացնէին ու փտանգէին»:

Բայց Իսրայել Օրին թագցնում էր բոլորովին տարբեր մտահոգութեամբ նա նոյնիսկ մօտ 20 տարւայ բացակայութիւնից յետոյ Կովկաս վերադառնալով և գիշերելով իր հայրենական յարկի տակ, նոյնիսկ այդտեղ խնամքով թագցրել է իր ով լինելը՝ հարազատ բրոջից ու եղբորից: Օրին ապրել էր Պարիզի մէջ Լուգովիկոս XIV-ի օրով և լաւ էր իւրացրել «Արեւ-Արբայի» մի նիստրների յայտնի նշանաբանը. *„le secret est l'ame des grandes entreprises“*. (գաղտնապահութիւնը հոգին է մեծ ձեռնարկների): Եւ որքա՞ն աւելի անհրաժեշտ էր այդ գաղտնապահութիւնը հայկական միջավայրում, ուր—ինչպէս միշտ—այն ժամանակ ևս վերատու էին լրտեսներն ու մասնիչները:

Ակնարկում են և Իսրայել Օրինի ծագման վրայ, կասկածի տակ են դնում նրա մելիթական ծագումը և այդ էլ մի նոր զէնք է դառնում՝ նրան տապալելու, փարկաբեկելու համար:

Վերջապէս, ահա ջախջախիչ կասկած-մեղադրանքը.

Օրին ուզում էր «անուն հանել», դիրք ու հռչակ փաստակել... պրօպագանդ անելով Հայաստանի ազատութեան համար իր գլխու, առանց իր հայրենակիցների գիտութեան...

Ա՛հ, «փառասիրութիւնը»... Վաղուց միջակ ու աչառոտ հոգիները ծառայեցրել են այն, իբրեւ զէնք նշանաւոր գործիչներին վարկաբեկելու, նսեմացնելու համար: Նա կայ, սակայն, ամեն տեղ—այդ ճակատագրական բնագոյր... Հռչակի ու փառքի—ազնիւ փառքի—այդ տենդային մտահոգութիւնը իր դերն է ունեցել մարդկային ամենավեհ յղացումների ու գործերի մէջ, առանց սուեր ձգելու նրանց մեծ հեղինակների վրայ: Երանի՜ բոլոր փառասէրները լինէին Օրինի պէս, նրա չափ տառապած և մտածած, նրա չափ զրկանք ու զոհողութիւն ճաշակած... Երբ նպատակը այնքան վեհ էր հետապնդում, այնքան ծանր ու զոհաբաշտ, ճանապարհները այնքան ռիսկոտ ու վտանգալի—փառասիրութիւնը և այլ նման նկատումներն ու մեղադրանքները իրենք իրենց չքանում են ողջամիտ բնագաղափարների առջև: Փառամոլներ կան, մանր, գձուձ կարիէրիստներ—որ զուրկ լինելով մտաւոր ու բարոյական առաքինութիւններից, երեւակայում են իրենք իրենց, որպէս կենտրոն աշխարհի կամ շրջապատող միջավայրի, որ ձգում են դէր իսողալ ամեն գնով, շեշտել իրենց փոքրիկ եսը ամենաշնչին պարագաներում, շրջապատել այդ եսը արեւստական հմայքով, ծառայեցնել կարիէրին հանրութեան շահերը և բոլոր իդէալները... Նրանք միշտ էլ մնում են փոքրիկ ու անաջողակ, անփայլ ու արգահատելի, անընդունակ բարձր, ազնիւ թռիչքների և վաղ թէ ուշ մտանում են հանրային մոռացութեան:

Եթէ Օրին փառասէր էր,—յամենայն դէպս, այդ տիպի փառասէրներից չէր թո՛ղ անւանեն նրան խենթ, զառանցող, ուտօպիստ... Բայց այն ածականները, որ տալիս են նրան մի շարք անշնորհ դատախազներ՝ պատմութիւնն ու տրամաբանութիւնը յետ կը մղեն արգահատանքով:

Ո՞րտեղից է ստացել Միլենիսի պրօֆեսորը իր հակաօրիական ներշնչումները նա ինքը պարզում է այդ իր զեկուցման մէջ: Ազդած է նա լեհ եզուիտ, պատեր Կրուսիւնսկիից, որը ականատես է եղել Օրինի պարօհական պոյսին 1708 թւին և որի տգեղ աչառոտութեան շարժումները պարզել է Եզեան իր պատկառելի աշխատութեան մէջ *): Ազդած է փոքր ինչ նաև Միլիթարեան հայրերից, որոնք ընդունելով հանդերձ Օրինի անշահախնդրութիւնը, պնդում են (ըստ Հայդելի), որ հայ առաքեալը, իր մեծ դատը առաջ մղելու համար, խաբեբայօրէն ընդունել է իր վրայ իշխանական անուն, առանց որի նա երբէք չէր աջողի յարաբերութեան մէջ մտնել թագաւորների հետ **):

*) Պետրոս Մեծի յարաբերութիւնները Հայ Ժողովրդի հետ:

**) Այդ իմաստով Հայդել մի նամակ է ստացել 1893 թ. յունիսին, Ս. Ղազարի գրադարանապետ Հայր Գարեգինից:

Հայ յեղափոխական շարժման նախաձեռնութիւնը 17-րդ դարու վերջում և 18-րդի սկզբներում գալիս էր հայկական լղարիկ ազնւականութիւնից,— Ղ ա Ր ա-
բ ա ղ ի հ ա յ մ է լ ի բ ն ե ռ ի ց, Կղերն ևս, յանձին
իր մի բանի համակրելի ներկայացուցիչների, մասնակից
էր—Թոյլ, երկչոտ մասնակցութիւն—այդ պատմական
ձեռնարկին, 1678-ին էջմիածնում Յակոբ կաթողիկոսի
նախագահութեամբ կայացած մի ժողովի որոշումով էր,
որ հայկական մի պատգամաւորութիւն, նոյն կաթողիկոսի
առաջնորդութեամբ, ուղարկւեց Եւրոպա՝ հայցելու
պապի և բրիտանեայ վեհապետների աջակցութիւնը
պարսկահայերի ազատութեան համար, Երեբական ներ-
կայացուցիչներ հոգեւոր և աշխարհական դասերից, Նրանց
մէջ էր մէլիք Իսրայէլի որդի՝ Օրի *)։ Պօլիս հասնելով,
կաթողիկոսը մեռաւ և պատգամաւորութիւնը ցրւեց,
բոլորը վերադարձան իրենց երկիրը։

2վերագարձաւ միայն Օրին Նա որոշեց մեն-մինակ
շարունակել ծանր առաքելութիւնը, իր սեփական ուժե-
րով, իր անձնական ռիսկով։ Պէտք էր—ինչ գնով էլ որ
լինի—հետաքրքրել վեհապետներին հայկական դատով,
ուղղել նրանց ուշադրութիւնը իր թշուառ հայրե-
նիքի վրայ։ Գեւորին գործի «Ցնորական», ան-
կայուն ծրագիր։ Այսօր իսկ, երկու ամբողջ դար յետոյ,
քաղաքակիրթ և ռամկավար աշխարհի մէջ անհնարին
է լինում շահագրգռել իշխողներին ներօնեան հալա-
ծանքների ներթափանց մի ամբողջ ժողովրդի վիճա-
կով։ Եւ սակայն... 18-րդ դարի սկզբում այդ մի
հատիկ մարդը, Ղարաբաղի հայ ազնւականութեան
այդ զարմանալի «դեսպանը», Իսրայէլ Օրին, կա-
րողացաւ այն աստիճան առաջ գնալ իր դեսպանական
միսսիօնի մէջ, կարողացաւ իրագործել այնպիսի բալլեր,
որոնց մասին երազել անգամ չի կարող ժամանակակից
հայ հայրենասէրը։

Ծեն-մենակ... նա փորձեց բոլոր ճանապարհները,
սպառեց բոլոր միջոցները։ Առաջին երկիրը, որի հովա-
նիին ապաւինեց նա—Ֆրանսիան էր։ Առաջին վեհա-
պետը, որի վրայ դարձաւ նրա յուսալու հայեացքը,—
Լուդովիկոս XIV-ն էր, այն ժամանակ ամենահզօր
բրիտանեայ արքան։ Եւ նա վճռեց մօտենալ «Արև-Ար-

*) Ինչպէս է առաջացել Ի ս Ր ա յ է լ Օ Ր ի անունը
(Եւրոպայում—Ory)... Հիպոթեզները այստեղ ևս լայն աս-
պարէզ ունին։ Ոմանք ենթադրում են, թէ դա նշանակում
է «Իսրայէլի որդի Եսուրի», թէ «Եսուրի» բառը յարմար-
ւելով եւրոպական այլ և այլ երկրների հնչուններին, աստի-
ճանաբար ձևափոխել է և դարձել ի վերջոյ Օ Ր ի (Jauri—
Jori—Ori—Ory)։ Որոշ հաւանականութիւն ունի այդ
ենթադրութիւնը, ի նկատի ունենալով, որ Օրին, յիշուելի
գիտէր յարմարեցնել իր անունը ոչ ի և այլ երկրների ար-
տասանութեան։ Ռուսաստան անցնելով, նա տալիս էր ռու-
սական վերջաւորութիւն։ Եւ միայն իսկ, այդ կէտն ևս
մնում է և կը մնայ միշտ առեղծւած։

քայի» փառաշուք պալատին, հաստատեց մօտիկ, վեր-
սալ կամ Պարիզ և սկսեց առեւտուր։ Պերճանքի իրե-
ղէնների վաճառքը դրեց նրան յարաբերութեան մէջ
թագաւորի շրջապատի, պալատականների հետ։ Եւ Օրին
նրանց միջոցով շատ աշխատեց տեսակցութիւն ունե-
նալու թագաւորի հետ։ Բոլոր փորձերը վիժեցին։ Պատ-
ճառը։ Ասում են՝ որ կաթողիկ արքան չէր համակրում
«հերետիկոս» հայերին, յամենայն դէպս, չէր սիրում,
որ հայեր հաստատուէին Ֆրանսիական հողի վրայ, և այդ
իսկ պատճառով բռնւ տեղ մի խումբ հայերի, որ եկել
տպարան էին հաստատել Ֆրանսիայում և որ այնուհետեւ
անցան դէպի աւելի ազատ, համբերատար Հոլլանդիա։

Օրին չ'արտաքսեցին։ Նրան նոյնիսկ ընդունեցին զին-
ւորական ծառայութեան մէջ, ուր մնաց ամբողջ 6 տարի։
Բայց նրան չ'ունկնդրեցին։ Յուսախաբւած, անցաւ Գեր-
մանիա։ Հաստատուեց Դիլսսէլդորֆում և ձեռնարկեց
գինու խոշոր առեւտրի։ Նպատակը նոյնն էր՝ մօտենալ
երկրի վեհապետին, որ սերտ, ազգակցական կապեր ունէր
մի շարք ուրիշ արեւմտեան թագաւորների ու իշխան-
ների հետ։ Պֆալցի իշխանը գուցէ աւելի ուշագիւր
գտնէր դէպի այն մեծ, ցաւոտ խնդիրը, որ ճարակում
էր Օրինին։

Եւ իշխանը աւելի քան ուշագիւր գտնեց։ Հայ առա-
քելը մօտեցաւ նրան և կարճ միջոցում հմայեց։ Օգ-
նում էր նրան այդ աջողութիւնների մէջ՝ գերմաներէնի
ու լատիներէնի իր ծանօթութիւնը, ապա թերեւս ամենից
աւելի՝ իր ծագումը՝ իշխանական տիտղոսը *)։ Պատմեց
Օրին մոլեռանդ և պապական իշխանին՝ Հայաստանի
հալածանքներն ու բռնութիւնները, նկարագրեց վառ
գոյներով հայ բրիտանեայ ժողովրդի տառապանքը մահ-
մեղական ռէժիմի տակ։ Գոյները խտացնելու պէտք
չկար. հայրենիքի կացութիւնը իրօք դժոխային էր։
Բայց միւս կողմից՝ բավարական իշխանին ապահովաբար
սիրաշահելու համար, Օրին զարնեց նրա սրտի ամենա-
փափուկ, ամենազգայուն լարերին, վարպետ կերպով
նկարագրեց հրապուրիչ հեռապատկերը նոր խաչակրաց
արշաւանքի, որ պիտի սկսէր Պֆալցի իշխանը իր անձ-
նական առաջնորդութեամբ և պիտի նւաճէր Հայաստանի
թագը... «Հայաստանի՝ որ աշխարհի ամենաօրհնւած վայ-
րերից է, ուր կլիման անմահ է, օդը զմայլելի, ուր
հարիւրամեայ ծերունիները հազագիւտ չեն» ևլն ևլն։
Այդ հմայիչ պատմութիւնների մէջ պակաս չէր, ան-

*) Հայ մէլիքները յետագայում իրենց տւած հաւատար-
մութիւնների մէջ գրում էին Օրիի մասին, որ նա ծագում է
Պ ա ռ յ իշխանական տոհմից (Israelis Ory, qui ducit
originem ex familia principum Broschensium), շեշ-
տում էին, որ այդ տոհմը մեծամեծ ծառայութիւններ է
մատուցել երկրին, որ նրա մի քանի անդամները շարաշար
նահատակել են իրենց դաւանած հաւատի համար, գրում
էին նաև Օրիի կատարեալ անշահախնդրութեան և օրինա-
կելի անձնութեան մասին։

շուշտ, ճշմարտութեան բաժինը, բայց այդտեղ առա-
տօրէն ի գործ դրւեց նաեւ արեւելցու վառ ու բեղուն
երեւակայութիւնը, շողորթութեան բնազդը և խորա-
մանկութեան հնարքները: Սակայն... մոլեռանդ երկըր-
պագու իր դատի և խորապէս համոզած, որ թողոր մի-
ջոցները լաւ են հայրենիքը մահմեդական արիւնոտ տար-
տարոսից փրկելու համար, — Օրին գնում էր իր ծանա-
պարհը առանց վարանելու և խղճի ըմբոստացումներ
զգալու:

Վերջին խոշոր արգելքն էր մեռած — հայերի «հերձ-
ածը»... Նրա առաջ ևս կանգ չ'առաւ Օրին. նա յայ-
տարարեց, որ հայ ժողովուրդը, իր անել վիճակից ազատ-
ւելու համար, պատրաստ է գրկելու պապականութիւն:
Հայ քարոզիչը ինքն, անտարակոյս, մտածում էր, որ հայ-
կական անկախութիւնն իրագործելու համար վատ չէր
լինի և մի այդպիսի թուիչք անել, համոզած լինելով,
մանաւանդ, որ էական տարբերութիւններ չկան քրիս-
տոնէութեան երկու դօգմապաշտ եկեղեցիների միջև:
Բայց Իսրայէլ Օրին գիտէր արդեօք, որ հայ ժողովուրդը
զանգւածօրէն ու յօժարակամ դժւար կ'ենթարկէր
հաւատափոխութեան... Թէ՞ գուցէ նա համոզւած էր
հակառակի մէջ, չն ա՞րք էր արդեօք, որ գործ էր
դնում հայկական դատի պրօպագանդիստը՝ իր իշխանա-
կան ունկնդրին վերջնականապէս գրաւելու համար, Թէ՞
գուցէ կարծում էր շիտակօրէն, Թէ հնարաւոր էր դա-
ւանափոխութիւնը... Ո՞վ կարող է կռահել:

Յամենայն դէպս, «հնարքը» ներգործեց: «Ճշմարիտ
հաւատի բերել արեւելեան հինաւուրց և խելացի մի ժո-
ղովուրդ» — դա այն ժամանակէլ մի մոլեռանդ վեհա-
պետի համար ամենահրապուրիչ երազներից մինն էր:
Սակայն, Պֆալցի կուրֆիւրստին հաւանականօրէն, ամե-
նից աւելի կախարդել էր Հայաստանի թագը (այս կէտի
վերաբերմամբ Հայդէլ Թերեւս չի սխալւում իր գնա-
հատութեան մէջ), և նա յափշտակեց Օրինի ծրագրով,
ուեց իր փութկոտ համաձայնութիւնը, խոստացաւ կանգ-
նել ազատարար բանակի գլուխ և ճամբեց Օրինի դէպի
Հայաստան (1698 թ.) իր յանձնարարական նամակնե-
րով ուղղւած հայոց կաթողիկոսին, մէլիքներին և Վրաս-
տանի թագաւորին: Այնտեղ Օրին պիտի խորհրդակցէր
հայ երեւելիների հետ և պիտի մշակէին ա Ր շ աւ ա ն ք ի
ծրագիրը:

Երկար է Խարայէլ Օրին արկածների շարանը, — մեր
նպատակից դուրս է՝ պատմել նրանց մանրամասնօրէն:
Ղարաբաղ գալով, նա անյապաղ ժողով է գումարում
Գանձասարի վանքի մէջ, տեղական հայրենասէր կաթո-
ղիկոսի մօտ, մի քանի կղերականների և մի տասնեակ
մէլիքների մասնակցութեամբ: Եւ Օրին պատմում է իր
եւրոպական քառամեայ պրօպագանդի արդիւնքը, հա-
ղորդում է Պֆալցի իշխանի խոստումները, կարդում է
նրա նամակը... Անօրինակ խանդավառութիւն Գաւառա-

փոխութեան կէտը միայն պաղ ջուր է ցանում հոգեո-
րականութեան ներկայացուցիչների վրայ. նրանք հեռա-
նում են և ժողովը պառակտւում է: Օրին մի վայր-
կեան թուում է, Թէ բոլոր յոյսերը խորտակեցին...
Առանց կղերի մասնակցութեան նրա ծրագիրը ջուրն էր
ընկնում: Այնուամենայնիւ նա չվհատեց: Մէլիքները —
ժողովրդի աշխարհական պարագլուխները — պատրաստ
էին մանելու Հոսով եկեղեցու գիրկը, միայն Թէ — ասում
էին նրանք — թող ազատարար իշխանը փութացնէ իր
արշաւանքը:

Մի նոր ժողով — Սիսեան գաւառի Անգեղակոթ գիւղի
մէջ: Մէլիքներն են միայն: Օրին նորէն կարդում է
բաժարական իշխանի նամակը և լրացնում իր անձնա-
կան բացատրութիւններով: Որոշում են պատասխանել
իշխանին.

«Փառք Աստուծոյ — գրում էին մէլիքները — մեզ ոչինչ
չի պակսում՝ իրագործելու համար ծրագրւած արշա-
ւանքը, ոչ խանդավառութիւն, ոչ դրամ, ոչ էլ զինավարժ
մարդիկ. մեզ պակսում է միայն մի առաջնորդ, հրա-
մանատար»...

Եւ ահա, զինւած մէլիքների վստահութեամբ, նրանց
նամակով, Օրին դիմեց նորէն Եւրոպա, 1699-ին: Տա-
նում էր նա մէլիքների ուրիշ նամակներ ևս՝ պապին
և Պետրոս Մեծին: Նորէն — Դիւսսէլդորֆ: Օրին յանձ-
նեց Պֆալցի իշխանին մէլիքների նամակը, ուրագծեց
արշաւանքի ծրագիրը: Իշխանը պէտք է անձամբ առաջ-
նորդէր նոր խաչակրաց արշաւանքը, բայց հարկ էր
գտնել ուրիշ գաշնակիցներ. հարկ էր դիմել պապին,
գերմանական կայսրին, Տօսկանայի մեծ իշխանին, նաեւ
Լեհաստանի թագաւորին ու ցարին, քանի որ վերջին-
ների հոգեբով է, որ պիտի անցնէր ազատարար բանակը
1700-ի մայիսին այդ բանակը պիտի կտրէր Բօհէմիան,
Լեհաստանը, Ռուսաստանը մինչև Մօսկւա, ապա Վոլ-
գայով ու Կասպից ծովով պիտի սահէր նաւերի մէջ
մինչև Պարսկաստանի սահմանները. ենթադրաբար տեղ
պիտի հասնէր հոկտեմբերին: Առաջին պարսկական քա-
ղաքը — Շամախին — դիւրութեամբ պիտի գրավւէր. խա-
չակիրները երեւալուն պէս, 10,000 հայ մարտիկներ
սպառազէն ոտքի պիտի կանգնէին ու միանային նրանց:
Ապա ազատարար բանակը, չորս գունդերի բաժանւած,
պիտի նետւէր այլ բաղաքների ու ամրոցների վրայ և
կարճ միջոցում պիտի տիրանար երկրին... քանի որ հայերը
պիտի կարենային առատօրէն մատակարարել մարդ,
դրամ, զէնք ու ռազմավթերը, քանի որ միւս կողմից,
Վրաստանի թագաւորն ևս պիտի տար օժանդակ զօրք,
քանի որ, վերջապէս, ինքը Թշնամին ունէր միայն հա-
մեմատաբար չնչին բանակ իր տրամադրութեան տակ:

Կուրֆիւրստի յանձնարարականներով Օրին նորէն սկսեց
պտոյտ — այս անգամ Եւրոպայում: Իտալիայում — սիրա-
լիր ընդունելութիւն և օգնութեան խոստումներ պա-

պից, որին շլացնում էր հայ ժողովուրդը կաթօլիկութեան գիրկը բերելու հեռանկարը. ապա մի մի այց Տօսկանայի մեծ իշխանին, գերմանական ու լեհական թագաւորներին: Գերմանիոյ կայսրը նոյնպէս խոստացաւ նպաստել հայերի ազատութեան, բայց հասկացրեց, որ առանց Ռուսիոյ ցարի համաձայնութեան՝ գործը չի կարող գլուխ գար: Եւ ահա Լեօպօլդ կայսրի ու Պֆալցի իշխանի յանձնարարականներով «հայոց դեսպանը» — *Armenus ex principum Bröschensium* (ինչպէս գրում էր Լեօպօլդ կայսրը Պետրոս Մեծին) — գնաց Մօսկա:

Ո՞վ զարմանք: Ցարը հրահանգում է փառահեղ ընդունելութիւն անել Օրին: Զինուորական մի պահակախումբ հետեւում է նրան ամենուրեք և ոսկեզօծ կառքերը սպասում են նրան դռան առջև: Պետրոսը ամենայն ուշադրութեամբ ունիւրում է իր հիւրին, որի առաջնորդած ծրագիրը ոգևորում է նրան, քանի որ միանգամայն համապատասխանում էր ցարական աշխարհակալութեան տենչանքներին մօտիկ Արեւելքում: Խանդավառութիւնը այնքան մեծ է, որ Պետրոսը շուտով գրում է իր դրական պատասխանը Պֆալցի իշխանին, շնորհում է Օրին գնդապետի աստիճան և հրահանգում է անյապաղ պատրաստութիւններ տեսնել արշաւանքի համար:

Սակայն... հայութեան բախտից՝ պատահարներն ու արգելքները անպակաս էին և այն օրերում, ինչպէս նորագոյն ժամանակներում. բորբոքած էր ռուս-շվեդական պատերազմը, որ վերջ չունէր «Հայկական արշաւանքը» պիտի կազմակերպէր խաղաղութիւնը հաստատելուց յետոյ, — այդպէս էր ծանուցել Պետրոս Մեծը: Եւ Օրին սպասեց, սպասեց: Մինչ այս, մինչ այն՝ տրամադրութիւնները փոխեցին Պֆալցի արքունիքում: Նոր պատերազմներ ծագեցին Արեւմուտքում և Պֆալցի իշխանը խորատուցեց այլ կարգի մտահոգութիւնների մէջ: Մոռացաւ Հայաստանն ու Օրին: Ո՞վ գիտէ, գուցէ իշխանը մտածում էր նաեւ, որ «Մօսկօլը» հայ խաչակրաց արշաւանքի մէջ մտնելուց յետոյ՝ Հայաստանի թագը այլ ևս չպիտի հասնէր իրեն, իշխանին, այլ աւելի հաւանականօրէն... Պետրոսին:

Յուսախաբուծիւն յուսախաբուծեան վրայ... Հարւածները անողոր էին, բայց Իսրայէլ Օրին վհատել չգիտէր: Նա թողեց բոլոր արեւմտեան միապետներին և իր դիմումներն ու յոյսերը կենտրոնացրեց Ռուսաստանի մէջ: Ցարը, կաշկանդւած լինելով հիւսիսային պատերազմով, կամեցաւ *en attendant* որոշ «խաղաղ ցոյց» սարքել ի նպաստ հայերի և հայկական առաքելի միջոցով: Նա ղրկեց «գնդապետ» Օրին «դեսպանական միսիօնով» պարսից Շահի մօտ՝ պարսաւելու վերջինիս այն բռնութիւնների ու հարստահարութիւնների համար, որ կրում էր հայ ժողովուրդը: Նոյն Շահին ցարական

դեսպանը տանում էր ցուցարար նամակներ Պֆալցի իշխանից, Լեօպօլդ կայսրից և Հռօմի պապից:

Լեհ եզուիտ Կրուսինսկի պատմում է մանրամասները Օրինի այդ ուշագրաւ «դեսպանութեան»: Իրկու հարիւրի չափ ռուս ու հայ պահակների շքախումբով ցարի պատերազմը մուտք է գործում Սպահան: Եւ խօսում է Շահի հետ գրեթէ սպառնական տոնով. յորդորում է թողնել հայահալած բաղաբականութիւնը, որի հազարաւոր զոհերը ապաստանում են Եւրոպայում: Այդ յանկարծակի յայտնութիւնը, խօսելու այդ տոնը սարսափ են ազդում Սպահանի ապարանքի վրայ: Օրին առաջնորդած այդ ռուսական վաշտի մէջ պարսիկները տեսնում են մի տեսակ դիտազօրներ, որոնց պէտք է հետեւէր նախնական մեծ բանակը: Ինքը խորհրդաւոր դեսպանը նիւթ է դառնում սարսափեցուցիչ մեկնութիւնների Հայաստանից եկած մի ֆրանսիացի հաւատացնում է Շահի շրջապատին, թէ լուր է տարւեւած, որ իբր շուտով պիտի վերականգնի Հայկական թագաւորութիւնը, ցարի հովանիի տակ, որ խորհրդաւոր դեսպանը պիտի կարգւի թագաւոր, որ նրա անուն ֆրանսերէն անդրատառը հէնց այդ է նշանակում:

— *Il sera roy!*

Ահաբեկւած շահը չինայեց դեսպանին պատիւ ու մեծարանք, ընդհուպ գնաց կիսապառնական նրա յորդորներին ու պահանջներին, խոստացաւ նրանց իրագործել. և Օրին մեկնեց դէպի Ռուսաստան, ուր շարունակեց մնալ նախկին սպասողական վիճակում: Ապարդիւն: Խաչակրաց արշաւանքը չ'եկաւ: Պատերազմի հրդեհը բորբոքել էր Եւրոպայի այլ և այլ ծայրերում և վեհապետները ժամանակ չունէին մտածելու արեւելեան հեռաւոր նահապետական ժողովրդի մօտին: Ինքը Օրին շատ չ'ապրեց այնուհետեւ... չկարողանալով, թերեւս, դիմանալ այնքան անողոր հիասթափութիւնների, խորտակելով, թերեւս, երկար տարիների անդուլ, լարւած, ճիգառատ աշխատանքի բեռի տակ... 1711 թ. նոյեմբեր 7-ին Պազանի նահանգապետը հաղորդագրում էր Պետրոս Մեծին:

Դներկայ տարւայ սեպտեմբերին Աստրախանի գերագոյն-հրամանատարը գրում էր, որ Հռօմի պապի դեսպան Իսրայէլ Օրին ժամանել է նաւով Ժովի այն կողմից և մօտ մի ամիս ապրելուց յետոյ, վախճանել է օգոստոս ամսին և թաղել իրենց օրէնքով: Աստրախանի հայոց եկեղեցու մօտ...
Finis Armentae!...

Մեռաւ Իսրայէլ Օրին, գերեզման տանելով իր հոգեկապ ծրագիրը և իր չքնաղ երազները: Հարունակող այլևս չ'եղաւ: Օրինները շատ չ'են ծնւում: Սրբազան դատի զինակիցները արին դարձեալ մի բանի քայլեր, դիմումներ նոյն նպատակով: Բայց Օրին նրանք չ'էին հասնի... Ոչ իսկ ամենաեռանդուն, գաղափարական զինա-

շոր ստեղծելու հայկական հողի վրայ մեծ հայրենասերի աշակերտ, վաղաժամ մահով. եթե անգամ նրա տենչանքները երբեմնապես սահում էին գեպի ուսուցիչի, ցնորականութան աշխարհը, — յամենայն դեպս նա իր անօրինակ եռանդով և իր անշեղ հաւատով ջերմութիւն ու ոգեւորութիւն էր հաղորդում հայկական կիսամեռ միջավայրին և նրա հմայքի ու տենդային գործունէութեան ցոլքերը պիտի երևային շուտով Սիւնեաց աշխարհի արիւնահեղ կռիւների, Գաւթի բէկի հերոսական թռիչքների մէջ...

Այո, բոլոր միջոցները սպառեց, բոլոր անկիւնները պրպրտեց իր յուսավառ և անհանգիստ, դիւանագիտական հայեացքով, բախեց բոլոր դռները, թափեց անբաւ ճիգ ու քրտինք՝ իր լքած ու բազմատանջ հայրենիքին ազատութիւն բերելու համար:

Ուր է «խաբեբան», յշանաժիտը: Ուր են մնում հայգէղների անարգական, երեւակայական ածականները...

Եթէ «հայոց դեսպանը» 17-րդ դարի վերջերում կարողացաւ այն աստիճան առաջ գնալ իր քաղաքական կարիէրի մէջ, կարողացաւ այնպիսի պաշտօններ ստանձնել ու կատարել և այնքան վստահութիւն ու համակրութիւն չահել թէ եւրոպական շրջաններում և թէ իր ազգակիցների մօտ, — այդ ահագին առաջնադասութիւնը նա, անտարակոյս, պարտ էր ոչ միայն իր «արեւելեան խարդախութեան» հնարքներին և ոչ միայն «արտաքին պայմաններին», պատմական նպաստաւոր միջավայրին, այլ և իր ներքին, անհատական առանձնաշատկութիւններին, իր մտաւոր, քաղաքագիտական պատրաստութեան, իր ընդարձակ ծանօթութեան հայրենիքի անցուդարձերին, պատմութեան ու պետութիւնների միջազգային յարաբերութիւններին, իր լեզւական հմտութիւններին և, վերջապէս, իր բարոյական յատկութիւններին, իր զգայուն սրտին և խանդավառ ու ճարակող հայրենասիրութեան:

Մենք մենակ՝ Իսրայէլ Օրին ցոյց տւեց յետագայ սերունդներին, թէ ի՞նչ կարող է անել մի հատիկ մարդ, գաղափարական, կամքոտ և իդէալով տոգորւած մի անհատ, ինչ զօրաւոր խոչընդոտներ կարող է նա յաղթահարել, ինչ հրաշալի ուժ ու եռանդ կարող է նա ծաւալել ստրկութեան ու անտարբերութեան անապատի մէջ՝ մի ազնիւ դատ վարելու համար:

Սերունդները երախտագէտ կը մնան յաւէտ — և «Ղաւրաբաղցի արկածախնդիրը», չնայեա՞ծ մի երկու չարութիւն ու մակերեսային դատախազների բացասական գնահատումներին, կը մնայ միշտ հայկական սգաւոր պանթօնի վարդերից մինը...

Մ. ՎԱՐԱՆՅԱՆ

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Ո Ր Պ Է Ս Զ Է Գ Ի Ա Թ

II

Գ Ո Ի Լ Է Ն

«Ի՞նչ խօսք եմ, ի՞նչ նախուճ եմ
ծաղիկներ, ջան, ջան»:

Նա տասն-տասնմէկ տարեկան էր, և այնպէս դաւար, այնպէս փերուն, որ իր տարիքից է՛լ աւելի փոքր էր երևում:

Կապոյտ, խոշոր աչքեր ունէր և գանգուր շէկ մազեր, որոնք անփոյթ պճրանքով թափւած էին ուսերին, ճակատին, որպէս ոսկեայ փունջեր:

Միշտ ուրախ ու կայտառ՝ այդ գողտրիկ աղջիկը գիտէր ծիծաղել այնպէս քարձր, այնպէս հնչուն:

Նրա իսկական զարդը իր մանուկ, յստակ ձայնի արծաթ ելեէջներն էին, որոնք աղբրի կարկաչի պէս լսում էին նրա մատաղ թրթռուն կրծքից:

Անհունօրէն հրապուրիչ էր նա, որպէս երագ, երբ գանգուրները ցնցելով՝ գլուխը յետ էր ձգում և աչքերը վառ, այտերը կարմիր, բրբռում էր երկար ու անուշ, եւ Գուլէն շարունակ բրբռում էր:

Եթէ չէր ծիծաղում անձնատուր խաղի, կամ տիկնիկի, ապա երգում էր այնպէս չքնաղ, այնքան միամիտ բառեր քիչ գիտէր, հատ-հատ այս կամ այն երգից, յաճախ ինքն էր յօրինում, խառնում իրար բոլորը ու երգում պատահաբար լսած որեւէ եղանակով:

Երգ ու ծիծաղ, խինդ ու պար էր այդ փոքրիկ աղջիկը:

Եւ մայիսի սկզբների մի ցողազարդ ու շողազարդ առաւօտին՝ Գուլէն դաշտ գնաց — մայրն ուղարկեց նրան բանջար քաղելու:

Ինչպէս միշտ, նա գլխաբաց էր ու ոտաբոբիկ. միայն այսօր առաջը փոքրիկ կարմիր գոգնոց էր կապել և ձեռքին փոքրիկ շղթիկ ունէր: Աղջիկը խայտալով, երգելով իջաւ ձորակը, անցաւ կարկաչուն վտակը, բարձրացաւ հանդիպակաց բլրակը, ու ծածկւեց:

Գարնանային դաշտը ծովի պէս ծփծփում էր լոյս ու ծաղկի երփներանգ խաղերով: Արտ ու արօտ, մարգ ու խոտաբք փռւում, ձգւում էին դէպի անծայրածիր հեռուն ու կաթնաւուն մշուշի մէջ յորթում:

Վաղորդեան գաղջ ցոլքերի տակ՝ կապուտակ ու գեղանիստ լեռները քնաթափախ գեղեցկութիւնների պէս յօրանջելով ու նազանքով հեռում էին մեղմիւ, ժպտում արեւին ու երկնքին:

Եւ փոքրիկ աղջիկը մեն-մինակ գնում էր դաշտերով թթեւաքալ ու խայտալով, ինչպէս մատաղ եղնիկ:

Հովը խաղում էր նրա գանգուրների հետ, խառնում, ցրիւ տալիս, թափում ճակատի վրայ, ծածկում աչքերը. Գուլէն իր նուրբ մատներով յետ յետ էր տանում մազերը աչքերի վրայից, ցնցում էր գլուխը ու առաջ գնում: Նրան մերթ գրաւում էին մեծ, խայտաբղէտ թիթեռները, որոնց լայն թևերի վրայ ասես պլպլուն աչիկներ կային, մերթ բազմաթիւ բզէզները, որոնք շողերի տակ փայլփլում էին, ինչպէս ոսկեփողու մշուշի

մէջ, ապա ծաղկից՝ ծաղիկ էին անցնում ու յանկարծ կորչում, չգիտես ո՛ւր...

Ու երկինքն այնպէս յստակ էր ու կապոյտ, մթնոլորտը բուրմունքով ու ցոլքերով լեցուն՝ այնպէս գուրգուրէջ էր, այնպէս խառնեցուցիչ:

Ու հազար կողմից, որպէս դիւթական օրօր՝ բարձրանում էր մի մեղմանուշ զրնգոց, անծայր ու դողդոջ, թռում էր, թէ հեռու, ցնորական անտառներում, ծառերից կախած բիւրալար նւագարաններ կան, որոնք մեղմիւ հեծեծում են զեփեռի հպումից:

Ամենից աւելի Գուլէին գրաւում էր այդ զրնգոցը, որ չգիտէր, ո՞րտեղից է, ո՞վ է նւագում, ե՞րբ է, թէ լա՞ց է. նա կանգ առաւ բերանաբաց, խոշոր աչքերն անթարթ ու երազուն, գլուխը մեղմիւ թեքած մի կողմի և մազերը հոգին աւած, ահանջ էր դնում խորհրդաւոր զրնգոցին... ու նրա մանուկ հոգին լուծւում, խառնւում էր այդ դիւթական ներդաշնակութեանը, որի ինչ լինելը խուսափում էր նրա իմացականութիւնից:

Յետոյ ժպտաց՝ ինչպէս ժպտում են հեռաւոր երազին, ապա առանց պատճառի ուրախաձայն ձիջ արձակեց.

— Ա՛ռ... ա՛ռ...

Այդ ձայնի վրայ ուրբերի տակից մի լոր թռաւ ուժգին թրպրտոցով, Գուլէն վայրկենական զարմանքից յետոյ՝ սաստիկ բրբջաց. նրան անասելի հաճոյք պատճառեց լորի վախլուկ փախուստը:

Բարձր ու փշոտ թանթուվենու վրայ նստած էր մի մեծ, կարմիր բզեզ, որ թիկունքին սև բծեր ունէր.

— Զատի՛կը, բացականչեց երեսան ու բռնեց: Բզեզը նրա փոքրիկ ափի մէջ սուտ-մեռուկ արեց, մնաց անշարժ. Գուլէն նայում էր, մատով շարժում ու ժպտում, ու բզեզը յանկարծ բացեց թևերը, թռաւ ու կորաւ շողերի մէջ. աղջիկը ծափ զարկեց ու բրբջաց նրա յետևից:

Մայրն ասել էր՝ յբանջար քաղի, Գուլէ ջան՛:

Աղջիկը թաղւեց արտերի ու խոտարբների կանաչ կածանների մէջ ու սկսեց բանջարներ որոնել: Մերթ երևում էր նրա գանգուր գլուխը, մերթ կարմիր գոգնոցը, ապա խալառ ծածկւում կրկին:

Նրա փոքրիկ շղթիկը գործում էր, և սիւրբա ու յորթնշուկ, խաւրժիլ ու աւելուկ, զոխ ու բոխ, լցւում էին գոգնոցը, որ նա ձախ ձեռքով պինդ հաւաքել էր ու բռնել:

Նա դանդաղութեամբ թափառում էր խոտերի մէջ, և ըստ սովորութեան մեղմիւ երգում էր: Ինչպէս միշտ՝ ինքն էր յորինում և՛ եղանակները և՛ բառերը, թէ՛ մէկը և թէ՛ միւսները այնպէս միամիտ էին, ու այնպէս քնքոյշ:

Առանց նկատելու և բանջար քաղելով՝ նա դուրս եկաւ արտերից ու մարգերից, հասաւ դարձեալ մի ձորակի, որի խորքից անցնում էր մի գալարուն ճամբար:

Գլուխը բարձրացրեց և զարմանքով նայում էր... Առաջը ծաղիկների ծով էր...

Նուենուֆար ու անթառամ, կարմիր պուշ ու վայրի նարգիզներ փարթամ դեղին փունջերով արևի վառ ցոլքերի տակ եռում էին սիրազեղ կոյսերի պէս: Աղջիկը նայեց, նայեց աչքերը լայն բացած, ու յանկարծ թափ առած վար վազեց զառիվայրով, երգախառն բացականչութեամբ.

»Ի՛նչ նախշուն են, ի՛նչ նախշուն են, ջան ջան, յԾաղիկները ի՛նչ խորոտ են, ջան, ջան՛: Նա երգում էր ու բաղում, բանջարը մոռացած:

— Հէ՛յ, աղջիկ, հէ՛յ...

Խուպոտ ու կոշտ մի ձայն էր, որ յանկարծ լսեց վարի ճամբրից:

Աղջիկը սակայն՝ չլսեց.

»Ի՛նչ նախշուն են, ի՛նչ խորոտ են ծաղիկները, ջան, ջան՛...

— Հէ՛յ, աղջիկ, հէ՛յ, հէ՛յ:

Վերստին լսեց անծանօթ ձայնը աւելի բարձր, աւելի բիրտ:

Աղջիկը չէր լսում.

»Ծաղիկները խորոտ-մօրոտ, ջան, ջան՛...

Գուլէն երգում էր ու վազվզում ծաղկից՝ ծաղիկ թիթեռի պէս: Եւ երբ բոլորովին մօտիկ լսող ոտնաձայններից՝ գլուխը բարձրացրեց ու նայեց, նրա առաջը կանգնած էին երկու ձիւաւորներ:

Գուլէն յետ աւրաւ աչքերի վրայից խոպոպները, նայեց անծանօթներին ու ժպտաց:

Նրանք ցած իջան ձիուց.

— Այդ ի՛նչ ես անում աղջիկ, հարցրեց նրանցից մէկը, որ թաւ ու երկար բեխեր ունէր, հաստ յոնքեր, խորը, մութ աչքեր ու մտտ շրթունքներ...

— Ծաղիկ եմ քաղում... բանջար եմ քաղում...

Մայրս ասաց՝ գնա՛ բանջար քաղիր... ա՛յ սա բանջար է. նա ցոյց տւեց իր գոգնոցը և դարձեալ ժպտաց, իր խոշոր կապոյտ աչքերը նրանց յառած:

Անծանօթներն իրար նայեցին, մի բանի բառ փոխանակեցին ցածրաձայն:

Լուռութիւն տիրեց:

Բզեզներն էին բզզում, ծղրիտներ ճռռում, լորերն էին սուլում արտերի մէջ, ու խորհրդաւոր զրնգոցը, ինչպէս մի անծայր ու դողդոջ հեծեծին՝ բիւրաւոր լարերից վերստին հնչեց հեռաւոր ցնորական անտառներից:

Հաստ բեխաւոր մարդը կանգնած տեղում մի ուրից, միւսին յենեց, շրթունքները ծծեց, թուքը կուլ տւեց, յոնքերը կիտեց ու երկու անգամ թաւ ձայնով հազաց: Նա մտազբաղ էր: Աջ ձեռքին մտրակը և ձիու սանձը դողում էին, ու ձախով ջղայնօրէն նա խաղում էր գօտին խրած դաշոյնի փղոսկրեայ կօթի հետ:

Նա նորից նայեց ընկերոջը աչքերն արագ-արագ թարթելով, յետոյ իր շուրջը, հեռուն, խորունկ անհանգստութեամբ բռնւած, նա ըստ երևոյթին շտապում էր մի որոշման յանգելու և առանց խօսքի, լոկ հայեացքով աշխատում էր ընկերոջ միաբը գուշակել:

Գուլէն անուշադիր դէպի անծանօթները, ասես իսպառ մոռացած նրանց ներկայութիւնն իսկ, յափշտակութեամբ նայում էր այն երկու արտոյտներին, որոնք ճախրում էին նրանից այնքան մօտ. յետոյ մի սիրուն թիթեռ անցաւ հէնց նրա առաջից, Գուլէն փորձեց ձեռքի ծաղկեփնջով հասնել նրան, ու երբ թիթեռը խոյս տւեց փախաւ, նա ծիծաղեց անհոգ կերպով:

— Անուշ ի՛նչ է, աղջիկ:

— Գուլէ:

— Գուլէ, դու լաւ աղջիկ ես, արի գնանք ինձ

Հետ, ես բեզ համար նոր շորեր կ'առնեմ, կ'ուզեմ:
Խօսողը նոյն մարդն էր, որ աշխատում էր իր ձայնին
տալ մեղմ ու համոզիչ շեշտ:

— Ձե՛, չեմ գայ, մայրիկս ասաց բանջար բեր...

— Բեզ համար նախշուն թաշկինակ էլ կ'առնեմ, որ
կապես գլխիդ:

— Ձեմ, չեմ... մայրիկս...

Խօսող մարդը ձին ընկերովը տւեց և մի քանի քայլ
անելով՝ ձեռքը դեպի աղջիկը ձգեց, որը բռնաբերելով փա-
խաւ լեռն ի վեր:

— Ձեմ, չեմ... մայրիկս բանջար ուզեց...

Նա փախչում էր, միշտ մի ձեռքին ծաղիկների
փունջը ու միւսով բանջարով լի գոգնոցը պինդ բռնած:

Մարդը բոլոր ուժով վազում էր նրա յետևից:

— Ձեմ գայ... չեմ գայ... մայրիկս, բանջարը...

Ու ծաղիկների, խոտերի միջից նա տարւում էր ինչ-
պէս հալածական այծեամ, թեթևօրէն ցատկոտում էր
քարերի, թուփերի վրայից, մերթ իսպառ թաղւում էր
կանաչների մէջ, մերթ կրկին յայտնւում ու միշտ ծի-
ծաղկոտ, միշտ բռնաբերելով:

Մարդը դժարութեամբ էր վազում նրա յետևից,
նրա դեղին, հաստ ձգմաները սայթաքում էին խոտերի
վրայ, բաղնջներն արգելք էին լինում, բայց նա վա-
զում էր բոլոր ուժով, և իր վազքի մէջ աչքերը փայ-
լատակում էին մութ, վատ կրակով, շունչը բոց էր
կարում, և աղջկայ շարունակ խուսափող պատկերը նրա
ախառնոր հոգին էր մտրակում:

Գուլէին բռնել սակայն հեշտ չէր, նա սլանում էր
ինչպէս մրկավար ամպերի ստւեր, մերթ իսպառ կոր-
չում էր, մերթ կրկին յայտնւում, ու գալարապտոյտ
փախչում, փախչում:

Հալածողի հէքը բռնեց ու նա զայրոյթով բացականչեց.

— Կա՛ց, կա՛ց, ասում եմ, ես բո ծիծ տուղի... ձիս
բեր, դարձաւ նա ընկերովը, նա ուզում էր ձին նստած
հետապնդել աղջկան, և մինչ միւսը շարժեց ձին՝ յան-
կարծ Գուլէի ոտները խճուեցին պատուականների մէջ
ու աղջիկն ընկաւ երեսն ի վար՝ առանց թողնելու գոգ-
նոցն ու ծաղիկները:

— Հա՛յ, շան քած... մրմռաց աւազակը, վրայ հասաւ
բռնեց, թափով գրկեց բարձրացրեց ու կատաղօրէն
սղմեց բազուկների մէջ, ինչպէս յոգնած շունը բռնում
է իր դժւարին որսը:

Աղջիկը թրպրտում էր նրա գրկի մէջ ու յոգնու-
թիւնից բեկբեկուղ ձայնով բողբոլում կէս վախով, կէս
մանկօրէն անգիտակ:

— Մայրիկս... մայրիկս ասաց, բանջար բեր...

Մայրիկս... մայրիկս...

Ու բռնում էր լացի պէս, ու լալիս էր քրքիչի պէս...
Եւ օդի մէջ այնքան շող կար. ու դաշտերում ծա-
ղիկներն այնքան շատ էին, այնքան բուրավէտ...

Փոքրիկ աղջկան պինդ պահած իր գրկում, յափշտա-
կիչը մտրակում էր իր ձին, կենդանին փնջացնում էր
ու սլանում, ձորերով, դաշտերով:

— Մայրիկս... բանջարը... չե՛մ, չե՛մ... մայրիկ ջան,
մայրիկ ջան...

— Սուս, սուս...

Աղջիկը բարձրաձայն լացեց, բայց երբ աչքն ընկաւ
իր առեւանգողին, գլխի փաթթոցին, թաւ բեխերին, խոր
աչքերին, թաց, մոտ շրթունքներին, արցունքի միջից
ծիծաղեց, անմիջապէս յետոյ լալու համար:

Ապա ձիու վազքը նրան օրօրեց. արեւի գուրգուրիչ
շողերը նրան թմրեցրին, ու փխրուն դալար իրանը ան-
շարժացաւ առեւանգիչի բազուկների վրայ: Այլ թեւը
կամաց կամաց թուլացաւ բաշ ընկաւ, ու ծաղիկները
ձեռքից մէկիկ մէկիկ վար թափւեցին, նախ կարմիր
պուտերը՝ որպէս արեւան լայն բծեր, ապա դեղին նար-
գիզները, սպիտակ շուշանները, նունուֆարները իրար
յետևից շարան-շարան փուլեցին ճամբին փետուած,
ցրիւ տւած երազների պէս:

Ձին սլանում էր, արեւը շոյում, երեխան աւելի և
աւելի թուլանում էր. աչքերը՝ կիսախուփ, բերանը՝
կիսաբաց, նա մեղմիւ հեռւում էր. բաշ ընկաւ նաեւ ձախ
ձեռքը, գոգնոցը բացւեց և բանջարը նոյնպէս ցրիւ եկաւ,
փուլեց անծանօթ ճամբաներին:

Առաջները վերելք էր, ձիու ընթացքը մեղմացաւ:

Գուլէն՝ ցնցւեց, աչքերը լայն բաց արեց, շուրջը
նայեց, երկինք, սար ու ձոր, անծայր դաշտեր, ու իրեն
տանում են, տանում են... գոգնոցը պարապ էր, ձեռքը
դատարկ:

Բանջարը... մայրիկս ասաց, բանջար բեր. մայրիկ,
մայրիկ, չեմ, չեմ...

Ու նա կրկին թրպրտաց ու հեկեկեց. առեւանգիչի
երկաթէ բազուկները պինդ սղմեցին նրա իրանը, կող-
քերը ցաւեցին, աչքերից ցայտած արցունքները խոշոր
կաթիլներով բաշ ընկաւ բիբերից:

Գուլէն լալիս էր բարձրաձայն:

Փախցնողն այս անգամ կռացաւ նրա երեսին և իր
ահագին բրդոտ թաթը նրա շրթունքներին դրեց.

— Սուս, սուս, Գուլէ ջան:

Աղջիկը բաջալերւած՝ այդ յանկարծական մեղմու-
թիւնից, երկու ձեռքերով յեա բաշեց նրա թաթը, ու
դարձեալ ծիծաղեց արցունքի միջից:

— Ախր մէջքս ցաւում է... մրմնջաց երեսան:

Յափշտակիչը նրա դիրքը փոխեց, ու կրկին պինդ
սղմեց իր գրկի մէջ:

Արեւը բարձրացաւ. ճաշը մօտ էր. ձին քրտինքի մէջ
կորած՝ սլանում էր ոլորապտոյտ ճամբաներով: Նորանոր
լեռներ ու ձորեր յաջորդում էին իրար, ու նրանք
գնում էին հա՛ գնում:

Գուլէն նայում էր. անծանօթ վայրերը առժամապէս
նրան գրաւում էին, ու ասես մոռանում էր մի վայր-
կեան, թէ ինքն ո՞ւր է, ի՞նչ է կատարւում իր գլխին.
Հշմած, ցնորական վիճակի մէջ, նա նոյնիսկ անորոշ հա-
ճոյք էր զգում այս խելագար վազքից, այս անվերջ
օրօրից: Երազ էր այս բոլորը, մի գիւթական հէքիաթ,
որ ասես մայրն էր պատմում նրան, իր անուշ, իր
քնքոյշ ձայնով:

Սըմըր զուշը իր փետուրը տւեց սիրուն աղջ-
կան ու ասաց, երբ դու նեղութեան մէջ կը լինես,
վառիր փետուրը, ու հրեղէն ձիով մի մարդ կը
հասնի... ձեռքը հեծնող պառաւը եկաւ աղջկան
խլեց ու փախաւ... Սըմըր զուշի փետուրը... փե-
տուրը...

Ձին ընթացքը դանդաղեցրեց. Գուլէն նորէն ցնցւեց,

բարձրացրեց իրանը, թափ առաւ վար նետելու համար.

— Չե՛մ, մայրի՛կա... հայրի՛կ... հայրի՛կ...

Հէքիաթը մեռաւ...

Գուլէին տանում են անծանօթ ձորերով, անծանօթ ճամբաներով.

Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ...

Մի մութ վախ, անորոշ ու խեղճուկ, բարձրանում էր անգունգներից, ու մշուշի պէս պարարում նրա գող-գողուն հոգին...

Մայրն անզօր էր. նրա հէքիաթի փետուրը չկար. Գուլէն հօրն էր կանչում օգնութեան, բայց նրա խղճուկ, արտամօրմօր ձայնը շուտ խրացաւ աւազակի ուժեղ մատների տակ:

Աղջիկը ցնցւում, թրպրտում էր, անզօր ճիգեր էր անում վար նետելու համար, եղունգներով ծւատեց առանգիչի ձեռքը, յետ քաշեց իր բերանից, բայց էլ չծիծաղեց.

— Հայրի՛կ ջան... հայրի՛կ ջան...

Չայնը վերստին խեղճուկ.

Ու ձին սլանում էր դաշտերով, ձորերով...

Խաւարն իջաւ, իջաւ, լեռ ու ձոր մթնեց, աստղերը թարթեցին սև վրանների վրայ, ուր քար չուրթիւնը գիշերւայ հետ իջաւ:

Շներն էին ոռնում կատաղօրէն, գայլերը շատ մօտ էին թափառում:

Վրաններից մէկի խորքում Գուլէն կծկւած էր. նրա զգեստը փոխել էին, գլուխը՝ սանտրեր:

Աղջիկն էլ չէր ժպտում, չէր քրքչում. չէր էր լալիս. ծաղիկ օւ բանջար մոռացել էր. հայրը չ'եկաւ, ոչ որ չ'եկաւ օգնութեան...

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ, մրմնջում եմ անդադար:

Յետոյ վախով ականջ էր դնում շների ոռնոցին ու չէր քնում...

Դուրսն այնպէս փաւար էր, սար ու ձոր այնպէս սարսափելի...

Քրա՛գ էր, թե՛ հէքիաթ... Կամացուկ նա քնեց խորունկ քնով.

Ու քնի մէջ մերթ ժպտում էր, մերթ քրքչում, մերթ լալիս...

Չձում հեծնող պառաւը տանում էր նրան անծանօթ ու վայրի սար ու ձորով, Սըմըր զուշի փետուրը... Փետուրը դարձեալ չկար. նա ճչում էր, մօրը կանչում, ձայնը խեղճուկ էր, փորձում էր փախչել, ոտներն էին ծարւում:

Բիրտ շարժումից նա յանկարծ զարթնեց սարսափով... Հաստ բեխաւոր մարդն էր իր կողքին. նրա տաք շունչը, բարկ բոցի պէս իր երեսն էր սպրում, երկաթէ մատներն իր կողքին էին սղմում, փշրելու չափ.

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ...

Ապա մի սուր ձիջ, աղէկաւոր, ինչպէս պատառւած սրտի աղաղակ, բարձրացաւ վրանից, ծւատեց խաւարը ու գնաց կրկնելու հանգչող ձորերում անծայր ելեւէջներով: Շները հաջեցին կատաղօրէն, ու նրանց միահամուռ կանչը, վայրագ ու սարսեցուցիչ զարկեց սարից՝ սար, բարից՝ քար, փոխեց խելագար, խօլ բրբջի թւում էր, թէ վիթխարի լեռներն են այդպէս քրքչում խե-

լայեղօրէն ու անսանձ՝ ինչպէս հարբած հսկաներ...

Լուսաբացին Գուլէն յաւիտենապէս անշարժ պառկած էր, չռած աչքերի մէջ անհուն զարհուրանքը բարացած, ատամները անհնարին ցաւից՝ արիւնոտ շըրթունքների մէջ և եղունգները իր մերկ կրծքի միսերի մէջ թաղւած:

Դրսում՝ կապուտակ երկնքի տակ, արևի ցոլքերի մէջ լողալով՝ ոսկեթոյր բզեզներն էին բզզում, գոյնզգոյն թիթեռները թրթռում և լորերն էին սուլում, արտոյան էր ճախրում, ու ծաղիկների ծովն էր ծփծփում: Եւ հեռուն, կապտաւուն մշուշի մէջ դարձեալ լեռներն էին հեռում անծայր յօրանջով ու խորունկ, մեղմ զրնգոցը բարձրանում էր ցնորական անտառներից, ուր ասես բիւրաւոր գիւթական նւագարանների լարերն էին հեծեծում...

Հեռաւոր, անտէր գիւղում մի մայր էր հեծկտում անյուսօրէն. աղջիկները վախով պատմում էին իրար Գուլէի հէքիաթը, տղամարդիկ լուռ էին...

Միայն խենթուկ պառաւ Ծաւօն թափառում էր փողոցներում, Գուլէի գովքն անում, ու իր առջևից անցնող-դարձող տղամարդին մօտենում էր ու կամացուկ ասում.

«Գուլէն ո՛ւր է, լաչակս գլխիդ»...

Տ Ա Ր Ա Գ Ի Ր

Մ Ա Մ Ո Ի Լ

ԿՐԻՍՊԻ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Մի ընդարձակ առաջնորդող Հռօմի կիսապաշտօնական *La Tribuna*-ի մէջ (23 սեպտ.) նւիրւած է հայոց հարցին: Հեղինակը, զօրավար և ծերակուտական Պեռուկեաթի, առաջ է դնում իտալական հռչակաւոր նախարարապետ Արիսպիի մի նամակը, գրւած 1897-ի փետրւար 3-ին և նորերս հրատարակւած: Արիսպի, յիշելով 61-րդ յօդուածի պարունակութիւնը և երկարօրէն կանգ առնելով կատարւած ջարդերի ու թիրաքական թաղաքականութեան վրայ, դառնութեամբ նշաւակելով մեծ պետութիւնների անտարբերութիւնը, բացականչում է. «Երբ որ կը հասնի Յաւիտենական Հիւանդի ծայրագոյն ժամը, այն ժամանակ թերեւս գիւտա-նազիտութիւնը կը յիշէ Հայաստանը»: (*Quando verrà l'ora estrema dell'eterno ammalato, forse la diplomazia avrà un pensiero per l'Armenia!*)...

Հայկական սարսափները գերազանցեցին բուլղարականին—շարունակում է Արիսպի—բայց Բուլղարիան գտաւ իր ազատարար ցարը... Ի վերջոյ, մի բաղձանք է յայտնում իտալական Բիսմարկը, որ հայոց մեծ ճգնաժամին իր երկրի ամենագոր վարիչն էր. — ցանկանք, ասում է նա, որ մենք իտալացիներս բաւականաչափ զօրանանք, որպէս զի ազատութիւն նւաճենք թիրաքիոյ միւս հայաժողովրդի ազգերի, ի թիւս նրանց՝ հայերի համար... Ապա հարց է տալիս. «կը դա՞ն արդեօք այդ օրը»...

Գնենրալ Պեռուկեաթի երկարօրէն մեկնաբանելով այդ ուշագրաւ նամակը, յիշելով Ադանան, յիշելով և իտալական մեծ բանաստեղծ Արդոուչչիի մի կոչը թիրաքական ուժեղի և հայոց աղէտների առթիւ, շեշտում է, որ Արիսպիի գուշակած բաղձալի օրը հասել է արդէն, որ Դատալիան պէտք է ձայն բարձրացնի ի նպաստ Հայաստանի:

Հանդէ՛ Red. du „DROSCHAK“, Genève (Suisse)